

INSTYTUT PSYCHIATRII I NEUROLOGII W WARSZAWIE

Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

CZYNNIKI CHRONIĄCE I CZYNNIKI RYZYKA

**ZWIĄZANE Z ZACHOWANIAM
PROBLEMOWYMI WARSZAWSKICH
GIMNAZJALISTÓW:
klasy I-III**

Krzysztof Ostaszewski

Anna Rustecka-Krawczyk

Magdalena Wójcik

Warszawa

2011

INSTYTUT PSYCHIATRII I NEUROLOGII W WARSZAWIE
Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

CZYNNIKI CHRONIĄCE I CZYNNIKI RYZYKA

ZWIĄZANE Z ZACHOWANIAM PROBLEMOWYMI WARSZAWSKICH GIMNAZJALISTÓW: klasy I-III

**RAPORT dla szkół i władz oświatowych Warszawy
z realizacji trzeciego etapu badań p.n.**

**„Rola czynników ryzyka i czynników chroniących w rozwoju zachowań
problemowych u młodzieży szkolnej. Badania warszawskich gimnazjalistów”**

Zespół autorów:

Krzysztof Ostaszewski, Anna Rustecka-Krawczyk, Magdalena Wójcik

Badania wykonano w ramach grantu finansowanego przez Fogarty International Center, U.S. National Institute of Health, nr grantu 5R01 TW007647.

Korespondencję należy kierować do kierownika projektu Krzysztofa Ostaszewskiego, Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”, Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, ul. Sobieskiego 9, 02-957 Warszawa, e-mail: ostasz@ipin.edu.pl

**Warszawa
2011**

Krzysztof Ostaszewski, Anna Rustecka-Krawczyk, Magdalena Wójcik
Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

© Copyright by Instytut Psychiatrii i Neurologii
Warszawa 2011

Wydanie raportu finansowane z grantu 5R01 TW007647
przyznanego przez Fogarty International Center, U.S. NIH
oraz przez
Biuro Edukacji Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy

ISBN 978-83-61705-12-3

Redakcja i korekta:
Kamila Orzołek

Projekt okładki, skład i druk:
Aero Graf
ul. Skierniewicka 21/94
01-230 Warszawa

Spis treści

Idee raportu	7
Streszczenie raportu	9
Wprowadzenie: koncepcja pozytywnej adaptacji młodzieży (<i>resilience</i>)	14
Cele badań i pytania badawcze	16
Metoda	18
– próba	18
– ankieta	18
– wykonanie badań	18
– przedmiot badania (zmiennie i wskaźniki)	19
zachowania problemowe	19
czynniki chroniące i czynniki ryzyka	21
Wyniki	28
1. Charakterystyka uczestników badań	28
2. Psychospołeczne tło zachowań problemowych: zmiany w rozpowszechnieniu czynników chroniących i czynników ryzyka między pierwszą, drugą i trzecią klasą	29
2.1. Rozpowszechnienie czynników chroniących	29
2.2. Rozpowszechnienie czynników niejednoznacznych	30
2.3. Rozpowszechnienie czynników ryzyka	31
2.4. Osoby, które wspierają gimnazjalistów w trudnych sytuacjach życiowych	32
2.4.1. Matki	33
2.4.2. Ojcowie	33
2.4.3. Przyjaciele	33
2.4.4. Mentorzy	35
2.5. Stosunek uczniów do szkoły i nauczycieli	36
3. Zmiany w rozpowszechnieniu zachowań problemowych/ryzykownych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjum	38
3.1. Zachowania agresywne i przemoc	38
3.2. Wykroczenia	44
3.3. Substancje psychoaktywne	49
3.4. Problemy szkolne	54
3.5. Dynamika zmian w gimnazjach publicznych i niepublicznych	58
3.6. Zmiany w zachowaniach problemowych/ryzykownych a płeć	58
3.7. Współwystępowanie zachowań problemowych/ryzykownych	58
3.8. Zróżnicowanie zachowań ryzykownych w klasach szkolnych	59
3.8.1. Profil klasy dotyczący zachowań ryzykownych. Ilustracja różnic między klasami	61
3.8.2. Interpretacja różnic między klasami	62
4. Związki między czynnikami chroniącymi/ryzyka a zachowaniami problemowymi wśród trzecioklasistów	63
4.1. Korelacje między czynnikami chroniącymi a zachowaniami ryzykownymi	64
4.2. Czynniki o niejednoznacznym kierunku związku z zachowaniami ryzykownymi	65
4.3. Korelacje między czynnikami ryzyka a zachowaniami ryzykownymi	65
5. Weryfikacja czynników chroniących/ryzyka w wielozmiennych analizach regresji logistycznej. Klasy pierwsze, drugie i trzecie	66
5.1. Czynniki socjodemograficzne	66

5.2. Czynniki chroniące	67
5.3. Czynniki niejednoznaczne	68
5.4. Czynniki ryzyka	68
6. Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze (MOW) i Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii (MOS)	70
6.1. Ogólna charakterystyka	70
6.2. Wychowankowie MOW i MOS w naszych badaniach	70
6.3. Charakterystyka socjodemograficzna wychowanków warszawskich MOW i MOS	71
6.4. Psychospołeczne tło zmian – zmiany w czynnikach chroniących i czynnikach ryzyka	71
6.5. Zmiany w rozpowszechnieniu zachowań problemowych/ryzykownych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w ośrodku	74
6.5.1. Zachowania agresywne i przemoc	74
6.5.2. Wykroczenia	76
6.5.3. Substancje psychoaktywne	78
6.5.4. Problemy szkolne	80
Podsumowanie i omówienie najważniejszych wyników	83
1. Sytuacja psychospołeczna warszawskich gimnazjalistów	83
2. Zachowania ryzykowne w gimnazjum	85
3. Czynniki chroniące i czynniki ryzyka	88
4. Wychowankowie Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych (MOW) i Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii (MOS)	89
Zalecenia i rekomendacje	91
1. Okres gimnazjum – więcej zagrożeń, mniejsza ochrona	91
2. Raport punktem odniesienia dla diagnozy środowiska szkolnego	93
Piśmiennictwo	94
Tabele	96
Korelacje pomiędzy czynnikami chroniącymi a zachowaniami ryzykownymi: klasy trzecie	96
Korelacje pomiędzy czynnikami ryzyka a zachowaniami ryzykownymi: klasy trzecie	98
Wyniki regresji logistycznej dla oceny ryzyka zachowań problemowych w klasach I, II i III gimnazjum.	
Zestawienie ilorazów szans	99

Idee raportu

Niniejszy raport prezentuje wyniki trzeciego etapu badań nad zachowaniami problemowymi/ryzykowymi warszawskich gimnazjalistów. Jest to kontynuacja i poszerzenie wyników prezentowanych w pierwszym oraz drugim raporcie z tych badań¹.

Celem raportu jest:

- Zestawienie najważniejszych wyników badań prowadzonych w warszawskich gimnazjach
- Informowanie szkół i środowisk naukowych o wybranych wynikach badań prowadzonych wśród uczniów
- Dostarczanie szkołom informacji, które mogą być pomocne w podejmowaniu decyzji dotyczących szkolnych programów profilaktyki i wychowania, czyli działanie na rzecz przekładania wyników badań na praktykę życia codziennego w szkołach
- Kontynuowanie współpracy Instytutu Psychiatrii i Neurologii ze szkołami i władzami oświatowymi Warszawy

---

¹ Ostaszewski K, Rustecka-Krawczyk A, Wójcik M. *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów*. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, 2008. http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2009/11/Raport_IPiN_08_wersja_koncowa.pdf; Ostaszewski K, Rustecka-Krawczyk A, Wójcik M. *Czynniki chroniące ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-II*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, 2009. http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2010/03/Raport_2009_07MAC.pdf

Streszczenie raportu

Celem badań była ocena czynników ryzyka i czynników chroniących zachowań problemowych/ryzykownych warszawskich gimnazjalistów, a także dynamiki ich rozwoju w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum. Przedmiotem badań były cztery grupy zachowań problemowych/ryzykownych młodzieży: 1) przemoc i zachowania agresywne, 2) wykroczenia, 3) używanie substancji psychoaktywnych, 4) problemy szkolne oraz psychospołeczne czynniki chroniące i czynniki ryzyka uwzględniające wpływy rówieśnicze, rodzinne, szkolne, środowiskowe i cechy indywidualne. Niniejszy raport prezentuje wyniki trzeciego i ostatniego etapu badań.

Metoda. Badaniami ankietowymi objęto losową próbę ok. 3000 uczniów (51% dziewcząt) z ok. 90 warszawskich gimnazjów publicznych i niepublicznych. Dodatkowo poza próbą losową do badań włączono niespełna 100 wychowanków z kilku młodzieżowych ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych z terenu Warszawy. Badania przeprowadzono trzykrotnie w tych samych klasach: pierwszy pomiar miał miejsce w roku szkolnym 2006/2007, kiedy uczestnicy badań byli w pierwszych klasach, drugi pomiar wykonano po roku, kiedy uczniowie byli w drugich klasach, a trzeci po dwóch latach od momentu rozpoczęcia nauki w gimnazjum. Największą grupę spośród ok. 3100 uczestników stanowili uczniowie gimnazjów publicznych (88%), uczniowie gimnazjów niepublicznych stanowili ok. 9%, a wychowankowie MOW i MOS – ok. 2- 3% całej grupy. Dane w pierwszym, drugim i trzecim pomiarze zbierano za pomocą anonimowej ankiety, którą uczniowie wypełniali w czasie lekcji. Ankieterami były specjalnie przeszkolone osoby w wieku studenckim.

Sytuacja psychospołeczna warszawskich gimnazjalistów. W trakcie nauki w gimnazjum zwiększa się grupa uczniów narażonych na działanie czynników ryzyka i jednocześnie zmniejsza się naturalna ochrona rodzicielska. Sytuacja społeczna gimnazjalistów, którą można nazwać w skrócie „większe ryzyko, mniejsza ochrona” nakłada się na procesy dojrzewania i uczenia się zachowań niedozwolonych dla młodzieży w wieku szkolnym.

Rodzina. Rodzina jest najważniejszym źródłem oparcia dla gimnazjalisty. Matki częściej niż ojcowie są spostrzegani przez gimnazjalistów jako osoby potrafiące pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych. Spora grupa gimnazjalistów (ok. 36%) znajduje oparcie i pomoc u babci, dziadka oraz dalszych członków rodziny (wujków, chrzestnych, kuzynów). Pełnią oni rolę naturalnych mentorów nastolatków. W ciągu trzech lat nauki w gimnazjum młodzież staje się bardziej krytyczna w ocenie swoich rodziców i ich umiejętności pomagania w rozwiązywaniu problemów życiowych. Znacznie mniej trzecioklasistów niż pierwszoklasistów spostrzega rodziców jako istotne źródło wsparcia. W drugich i trzecich klasach zmniejsza się grupa rodziców, która wie, gdzie ich syn lub córka spędza wieczorami czas poza domem. Mniej czasu rodzice i dzieci spędzają razem na wspólnym oglądaniu telewizji i innych codziennych czynnościach domowych.

Zagrożeniem dla ochrony, jaką pełni rodzina w życiu nastolatka, są konflikty, picie alkoholu przez dorosłych oraz przemoc w rodzinie. Około jedna trzecia gimnazjalistów żyje w rodzinach, w których dość często dochodzi do kłótni, a około jedna szóstka spotyka się z przemocą fizyczną i konfliktami związanymi z piciem alkoholu przez rodziców. Oprócz tego poważnym źródłem zagrożeń dla rozwoju nastolatków jest niestabilność życia rodzinnego. Około 20% gimnazjalistów wychowuje się w rodzinach niepełnych. W większości są to domy prowadzone przez „samotne matki”. „Samotni ojcowie” wychowujący gimnazjalistów należą

do rzadkości (ok. 1% uczniów). Pozostałe kilka procent to rodziny stworzone na nowo przez jednego z biologicznych rodziców. Gimnazjaliści wychowujący się w rodzinach niepełnych lub zrekonstruowanych mają zdecydowanie bardziej krytyczny stosunek do swoich ojców, ale też i do swoich matek.

Przyjaciele i rówieśnicy. Zdecydowana większość gimnazjalistów przez cały okres trzyletniej nauki może liczyć na wsparcie emocjonalne swoich przyjaciół, a ponad jedna czwarta uczniów potwierdziła, że przyjaciele potrafią naprawdę pomagać im w rozwiązywaniu problemów. Mniej więcej co dziesiąty gimnazjalista wskazuje też na przyjaciół (bliskich kolegów lub koleżanki), gdy pytany jest o osoby, do których zwraca się o pomoc lub radę w trudnych sytuacjach życiowych.

W okresie nauki w gimnazjum spora grupa młodzieży zaczyna eksperymenty z substancjami psychoaktywnymi. W pierwszych klasach warszawskich gimnazjów co piąty nastolatek miał kolegów i koleżanki, którzy pili alkohol. W trzecich klasach już co drugi uczeń miał w swoim otoczeniu rówieśników pijących alkohol. W przypadku narkotyków, inaczej niż w kwestii alkoholu czy papierosów, rówieśnicy w przeważającej większości są przeciwni ich używaniu. Na początku gimnazjum ponad 80% pierwszoklasistów twierdziło, że ich rówieśnicy nie akceptują używania narkotyków. Postawy te jednak ulegają stopniowemu osłabieniu w okresie przypadającym na naukę w gimnazjum. W tym czasie liczba kolegów lub koleżanek gimnazjalisty negatywnie odnoszących się do narkotyków zmniejszyła się o około 20%. Jednocześnie coraz bardziej dostępne dla gimnazjalisty stają się spotkania towarzyskie, podczas których młodzież używa narkotyków.

Szkoła i nauczyciele. Okres gimnazjum to czas, w którym wyraźnie zwiększa się krytycyzm uczniów wobec szkoły i nauczycieli. Pomiędzy pierwszą i trzecią klasą spada wyraźnie liczba nastolatków z sympatią podchodzących do szkoły i nauczycieli. O ile w pierwszych klasach ok. 20% uczniów szkół publicznych i ok. 40% szkół niepublicznych uznawało za całkowicie prawdziwe twierdzenie „lubię szkołę”, o tyle w klasach trzecich te wskaźniki wyniosły już tylko odpowiednio ok. 10% i 20%. Spośród wszystkich nauczycieli uczących w gimnazjum najwięcej sympatii uczniowie mają dla swoich wychowawców klasowych.

Inne wpływy środowiskowe. Około jedna czwarta uczniów mieszka na osiedlach, w których jest sporo młodzieży stwarzającej problemy. Zdaniem trzecioklasistów tylko mniej więcej co czwarty sąsiad zareagowałby, gdyby widział, że nastolatek z sąsiedztwa robi coś złego.

Sport i inne zainteresowania. Ponad połowa gimnazjalistów przynajmniej jedną godzinę w tygodniu przeznaczają na indywidualną aktywność fizyczną, np. jazdę na rowerze. W zorganizowanych zajęciach (treningach) sportowych np. klubie sportowym uczestniczy ok. 45% warszawskich gimnazjalistów zarówno w drugich, jak i trzecich klasach. Z pozostałych konstruktywnych zajęć warszawska młodzież gimnazjalna najczęściej uczyła się języków obcych (50% trzecioklasistów), czytała książki dla przyjemności (45%), rozwijała swoje zainteresowania, np. muzyczne, taneczne i inne (36%), a także brała udział w pracach wolontariatu, w zbiórkach harcerskich oraz w spotkaniach religijnych grup wspólnotowych (17%).

Zachowania ryzykowne w gimnazjum. Do najbardziej rozpowszechnionych problemów wychowawczych okresu dojrzewania należy używanie substancji psychoaktywnych oraz przemoc rówieśnicza. Zachowania te mają jednak zdecydowanie odmienną dynamikę rozwoju w okresie nauki w gimnazjum. Z każdym rokiem skokowo zwiększają się odsetki gimnazjalistów, którzy piją alkohol, upijają się, palą papierosy i używają narkotyków. Prawie połowa trzecioklasistów piła często alkohol, ponad jedna trzecia upiła się przynajmniej raz w ostatnim roku, ponad jedna czwarta paliła często papierosy i około jedna szóstka przynajmniej raz w życiu próbowała jakiegoś narkotyku. Z drugiej strony w gimnazjum obserwujemy stopniowe zmniejszanie się liczby bójek w szkole. Ich rozpowszechnienie zmniejszyło się pomiędzy pierwszą i trzecią klasą o ok. 10 punktów procentowych – z 33% do ok. 23% w gimnazjach publicznych i analogicznie w gimna-

zjach niepublicznych. Mimo zmniejszenia rozmiarów przemocy, około jedna trzecia uczniów klas trzecich w gimnazjach publicznych i jedna czwarta w gimnazjach niepublicznych doświadczała na sobie bieżącej przemocy rówieśniczej. Odrębną kategorią zachowań agresywnych gimnazjalistów jest ubliżanie nauczycielom. Rozpowszechnienie tych zachowań wzrasta w okresie nauki w gimnazjum. W trzecich klasach ponad jedna czwarta drugoklasistów z gimnazjów publicznych i niepublicznych przynajmniej raz w ostatnim roku ubliżała swoim nauczycielom.

Problemy szkolne. Problemy szkolne odznaczają się specyficzną dynamiką rozwoju w okresie nauki w gimnazjum. Nasilenie tych problemów zdecydowanie zwiększa się w drugiej klasie gimnazjum. W gimnazjach publicznych ok. 37% drugoklasistów często opuszczało pojedyncze lekcje, ok. 23% chodziło często na całodniowe wagary, a ok. 8% uczniów miało negatywne oceny z zachowania świadczące o poważnych problemach w przystosowaniu się do wymagań życia szkolnego. W trzecich klasach wskaźniki wagarowania i złego zachowania nie zmieniły się. Wzrosły jednak odsetki uczniów, którzy opuszczali pojedyncze lekcje. Prawie połowa najstarszych gimnazjalistów często „urywała się” z wybranych lekcji.

Wykroczenia. Około 10-15% gimnazjalistów miało na swoim koncie akty wandalizmu w szkole, kłopoty z policją, drobne kradzieże i wizyty na cudzym terenie. Niewielki wzrost tych zachowań odnotowano w drugich klasach gimnazjum. Do bardzo niepokojących zjawisk należy powiększanie się w okresie nauki w gimnazjum liczby uczniów, którzy angażują się w handel narkotykami. W najstarszych klasach 5% uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych przynajmniej raz w ostatnim roku miało na swoim koncie to niebezpieczne zachowanie.

Dynamika zmian zachowań ryzykownych w gimnazjach publicznych i niepublicznych. Do gimnazjów niepublicznych trafia młodzież, która zdecydowanie rzadziej eksperymentuje z substancjami psychoaktywnymi i generalnie jest „grzeczniejsza”. W trakcie trzech lat nauki te różnice ulegają jednak częściowemu zatarciu. W trzecich klasach rozpowszechnienie picia alkoholu, palenia papierosów i używania narkotyków jest praktycznie takie same wśród uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych.

Uczniowie gimnazjów niepublicznych w porównaniu do swoich rówieśników ze szkół publicznych mają bardziej pozytywną postawę wobec swoich szkół i nauczycieli. Ta bardziej pozytywna postawa przekłada się na mniejsze rozpowszechnienie problemów szkolnych (wagarowania i negatywnych ocen z zachowania) w gimnazjach niepublicznych. Mniejsze są tam również wskaźniki agresji i przemocy rówieśniczej. Częstość agresji werbalnej wobec nauczycieli „wyrównuje się” jednak w ostatnich klasach szkół niepublicznych do poziomu obserwowanego w gimnazjach publicznych.

Chłopcy vs dziewczęta. Chłopcy dominują w większości zachowań problemowych. Zdecydowanie większa grupa chłopców ma na swym koncie przemoc, zachowania agresywne, wykroczenia, problemy szkolne i eksperymenty z narkotykami. Najmniejsze różnice ze względu na płeć zaobserwowano w picciu alkoholu. Wskaźniki picia i upijania się u dziewcząt i u chłopców były bardzo zbliżone przez trzy lata edukacji w gimnazjum. Zbliżone były również wskaźniki palenia papierosów u dziewcząt i u chłopców. W tym przypadku jednak dynamika wzrostu w ciągu trzech lat była nieco większa u dziewcząt.

Współwystępowanie zachowań ryzykownych młodzieży. Przez okres nauki w gimnazjum najsilniej współwystępują ze sobą wykroczenia i zachowania agresywne oraz picie alkoholu i palenie papierosów. Częstość problemów szkolnych koreluje w podobny sposób z częstością picia alkoholu, palenia papierosów, a także z częstością zachowań agresywnych i wykroczeń. Używanie narkotyków jest nieco słabiej powiązane z problemami szkolnymi niż pozostałe rodzaje zachowań ryzykownych. Ogólnie rzecz biorąc, analizowane zachowania są w dużym stopniu dodatnio skorelowane ze sobą.

Zróznicowanie rozpowszechnienia zachowań ryzykownych w klasach szkolnych. Nasze analizy pokazały, że wylosowana do badań ponad setka klas z gimnazjów publicznych znacznie różni się stopniem rozpowszechnienia wszystkich analizowanych zachowań ryzykownych. Największe zróżnicowanie odnotowano porównując wartości średnich dla wskaźnika „częstość palenia papierosów w ostatnich 30 dniach” w klasach drugich gimnazjów publicznych. Interesujące, że klasy z gimnazjów niepublicznych okazały się zdecydowanie bardziej jednorodne pod względem rozpowszechnienia zachowań ryzykownych. Przykładowe „profile klas” pokazują, że klasy o wysokich wskaźnikach zachowań ryzykownych zdecydowanie różnią się skalą rozpowszechnienia tych zachowań od klas o średnich i niskich wskaźnikach. Analiza wybranych czynników psychospołecznych wskazuje, że kombinacja dwóch, trzech czynników ryzyka w danej klasie może odgrywać znaczącą rolę. Na przykład połączenie w jednej klasie uczniów o wysokim zapotrzebowaniu na stymulację i stosunkowo słabych wynikach w nauce może wydatnie zwiększać ryzyko zachowań problemowych.

Czynniki chroniące i czynniki ryzyka. Własne normy gimnazjalisty przeciwne picie alkoholu oraz monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem to dwa uniwersalne czynniki chroniące gimnazjalistów przed angażowaniem się w zachowania ryzykowne. Oba te czynniki wynikają z aktywności rodziców, albo w bezpośredniej formie (monitorowanie czasu spędzanego poza domem), albo pośrednio poprzez zabiegi wychowawcze i postawy rodzicielskie, które kształtują normy własne nastoletniego dziecka.

Czynniki chroniące o selektywnym spektrum działania (selektywne). Do czynników chroniących o selektywnym spektrum działania należą: negatywna postawa kolegów/koleżanek do używania narkotyków, udział w praktykach i uroczystościach religijnych, dodatkowe zajęcia/konstruktywne zainteresowania oraz pozytywny stosunek do nauczycieli. Ta „mieszanka” czynników wskazuje na ochronne znaczenie środowiska życia nastolatka. W tym środowisku istotną rolę odgrywają postawy i wartości kolegów i koleżanek, klimat relacji uczeń-nauczyciel, dostęp do zajęć rozwijających konstruktywne zainteresowania oraz wsparcie duchowe i moralne Kościoła lub wspólnoty religijnej.

Czynniki o niejednoznacznym działaniu. Wbrew oczekiwaniom wsparcie przyjaciół (czyli przekonanie, że w dużym stopniu można liczyć na ich pomoc, pocieszenie, radę), zarówno w pierwszej, drugiej, jak i trzeciej klasie gimnazjum wiązało się z większym ryzykiem picia alkoholu, upijania się, palenia papierosów, a także ubliżania nauczycielom w szkole. Ten wynik sugeruje, że dobre relacje z przyjaciółmi w tym okresie życia (13-15 lat) są bardzo często powiązane ze wspólnym kosztowaniem „owoców zakazanych”. Dotyczy to przede wszystkim używania substancji psychoaktywnych. Mimo oczekiwanego ochronnego działania, udział w grupowych zajęciach sportowych wiązał się z większym ryzykiem angażowania się w bójki w szkole, ubliżanie nauczycielom oraz picie alkoholu. W przypadku palenia papierosów udział w grupowych zajęciach sportowych może mieć znaczenie ochronne.

Czynniki ryzyka o szerokim spektrum działania. Zachowanie nastolatków polegające na narażaniu swojego bezpieczeństwa dla zabawy i ekscytujących przeżyć jest czynnikiem ryzyka o bardzo szerokim spektrum działania – zwiększa ryzyko prawie wszystkich zachowań problemowych gimnazjalistów. Takie zachowania są najprawdopodobniej związane ze zwiększoną „potrzebą doznań”. Nasze badania wskazują, że w okresie nauki w gimnazjum zwiększa się liczba nastolatków, którzy poszukują nowych intensywnych wrażeń i doświadczeń. Do czynników ryzyka o szerokim spektrum działania należą również negatywne wpływy środowiskowe, w tym przede wszystkim: przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków, upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania oraz częste spędzanie czasu poza domem.

Czynniki ryzyka o selektywnym działaniu. „Wczesny wiek inicjacji alkoholowej” zwiększał u gimnazjalistów ryzyko używania substancji psychoaktywnych; „posiadanie przekonań akceptujących przemoc” było głównie związane z większym ryzykiem zachowań agresywnych (bójek z kolegami/koleżankami oraz aktami wandalizmu w szkole), „konflikty w domu z powodu picia alkoholu przez rodziców” wiązały się z większym ryzykiem palenia papierosów, a „doświadczanie problemów psychicznych” zwiększało ryzyko używania narkotyków.

Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze i Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii. Młodzież trafiająca do ośrodków wychowawczych lub socjoterapeutycznych znajduje się pod bardzo silnym wpływem środowiskowych czynników ryzyka. Przeciętny wychowanek młodzieżowego ośrodka wychowawczego lub socjoterapeutycznego jest wychowywany przez samotną matkę lub przez instytucję opiekuńczą. Jego rodzice lub opiekunowie mają często problemy ze stałym zatrudnieniem, a sytuacja finansowa rodziny jest gorsza od przeciętnej. Często są konflikty wśród domowników. Większość czasu wolnego wychowanek spędza z kolegami/koleżankami poza domem. Przebywa w towarzystwie znajomych, którzy używają narkotyków, często piją alkohol i upijają się. Prawie wszyscy palą papierosy. Sam wychowanek miał niepowodzenia w szkole i powtarzał kiedyś klasę. Jego stosunek do szkoły jako instytucji jest bardzo krytyczny. Bardzo rzadko korzysta z dodatkowych konstruktywnych zajęć lub innych form rozwijania zainteresowań. Ma silną potrzebę doznań i różne czyny zabronione na swoim koncie.

Rozpowszechnienie wszystkich zachowań problemowych wśród wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych było od kilku do kilkunastu razy większe niż wśród uczniów uczęszczających do zwykłych gimnazjów publicznych i niepublicznych. Wychowankowie drugich i trzecich klas młodzieżowych ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych rzadziej niż w pierwszych klasach przejawiali zachowania związane z przemocą, rzadziej popełniali niektóre wykroczenia oraz przejawiali problemy szkolne. Ustabilizowanie lub wręcz zmniejszenie niektórych zachowań problemowych należy uznać za sukces ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych.

Rekomendacje. W trakcie nauki w gimnazjum zwiększa się zasięg działania rówieśniczych i indywidualnych czynników ryzyka, a jednocześnie zmniejsza się naturalna ochrona rodzicielska. To wszystko sprawia, że okres nauki w gimnazjum jest poważnym wyzwaniem dla rodziców, nauczycieli i wychowawców. W tej sytuacji rekomendowaną strategią profilaktyczną i wychowawczą jest świadome wzmacnianie czynników i procesów, które mogą stanowić przeciwwagę dla rosnącego ryzyka związanego z tym okresem życia i rozwoju. Ten kierunek działań jest realistyczny, przyjazny dla środowiska szkolnego i dla młodzieży, uzasadniony teoretycznie przez koncepcję *resilience* oraz przez szereg doświadczeń zgromadzonych na świecie. Rekomendacje zawierają wynikające z naszych badań szczegółowe propozycje i zalecenia dla rodziców, nauczycieli, młodzieży i trenerów sportowych.

Wprowadzenie: koncepcja pozytywnej adaptacji młodzieży (resilience)

Wiedza na temat czynników chroniących, czynników ryzyka i ich interakcji stanowi podstawę dla rozwijania skutecznych metod ograniczania zachowań ryzykownych w okresie dojrzewania. Picie alkoholu, palenie papierosów i używanie narkotyków przez młodych ludzi rzutuje niekorzystnie na ich stan zdrowia i bezpieczeństwo. Dużym problemem społecznym są zachowania agresywne i niezgodne z prawem (wykroczenia) młodzieży szkolnej. Te ryzykowne zachowania często występują w parze z problemami szkolnymi – wagarami, brakiem postępów w nauce – ograniczając możliwość uzyskania odpowiedniego wykształcenia. Znaczna część zachowań ryzykownych zaczyna się w okresie nauki w gimnazjum.

W ostatnich dwóch dekadach w Polsce wdrożono wiele programów profilaktycznych ukierunkowanych na ograniczanie problemów alkoholowych, narkotykowych, przemocy i przestępczości wśród młodzieży szkolnej. Mimo wielu wysiłków skuteczność działań profilaktycznych nadal nie spełnia społecznych oczekiwań. Wyższa skuteczność działań profilaktycznych wiąże się z nowym kierunkiem badań skoncentrowanych na poznawaniu czynników i mechanizmów chroniących i ich interakcji z czynnikami ryzyka. U podstaw myślenia w kategoriach relacji „ryzyko-ochrona” leży koncepcja pozytywnej adaptacji (ang. *resilience*), która wyjaśnia, dlaczego niektórzy młodzi ludzie, mimo że są narażeni na działanie wielu czynników ryzyka, rozwijają się prawidłowo i dobrze funkcjonują w szkole, w pracy zawodowej, w życiu rodzinnym (Garmezy, 1985; Werner, 2000).

Mimo dużego znaczenia koncepcji *resilience* dla profilaktyki, w Polsce bardzo rzadko wykorzystuje się jej założenia do projektowania badań nad zachowaniami ryzykownymi młodzieży i interpretacji ich wyników. Do wyjątków należą badania zrealizowane przez zespół z Instytutu Matki i Dziecka (Mazur i wsp., 2008) oraz relacjonowane tu badania warszawskich gimnazjalistów.

Koncepcja *resilience* zrodziła się z obserwacji rozwoju dzieci i młodzieży wzrastających w niekorzystnych warunkach życiowych. Obecnie trudno z całą pewnością ustalić, kto po raz pierwszy użył terminu *resilience* w odniesieniu do funkcjonowania i rozwoju człowieka. Przypisuje się to Emmie Werner, amerykańskiej psycholog, specjalizującej się w badaniach nad rozwojem dzieci i młodzieży w niekorzystnych warunkach. Jej badania na hawajskiej wyspie Kauai należą do klasyki tego gatunku (Werner, 2000). Punktem zwrotnym tych badań było dostrzeżenie dużego indywidualnego zróżnicowania reakcji dzieci na chroniczny stres środowiskowy i przeciwności losu. Zgodnie z przewidywaniami badaczy, wiele dzieci w niekorzystnych warunkach rodzinnych lub środowiskowych rozwijało się nieprawidłowo – miały poważne trudności w nauce, problemy z przestrzeganiem norm społecznych i inne zakłócenia rozwojowe. Wbrew oczekiwaniom okazało się jednak, że znaczna grupa dzieci nie poddaje się negatywnym wpływom środowiskowym. Dzieci te rozwijały się prawidłowo, posiadały odpowiednie do wieku umiejętności i w miarę poprawnie realizowały zadania rozwojowe. Wyniki tych badań sugerowały również, że w okresie dojrzałości te osoby dość dobrze dawały sobie radę w życiu i odnosiły sukcesy (Rutter, 2000; Werner, 2000; Garmezy, 1985).

Te spostrzeżenia zaintrygowały badaczy i zwróciły uwagę na procesy i mechanizmy, które pozwalają niektórym dzieciom skutecznie oprzeć się sile wielu zagrożeń i czynników ryzyka. Tak narodziła się koncepcja *resilience*, która w praktycznym zastosowaniu koncentruje się przede wszystkim na procesach równoważenia lub redukcji niekorzystnych zjawisk. Oczkiem w głowie tej koncepcji stały się czynniki i mechanizmy odpornościowe (chroniące). Termin *resilience* zapożyczono z fizyki, gdzie oznacza wysoką elastyczność lub

sprężystość materiałów odpornych na odkształcenia. W naukach społecznych – np. w psychologii i pedagogice – jest metaforą zjawisk, które składają się na fenomen dobrego funkcjonowania psychospołecznego dzieci i młodzieży mimo obiektywnie niekorzystnych warunków do życia i rozwoju.

Resilience jako proces korzystania z wewnętrznych i zewnętrznych zasobów. W znaczeniu rozwojowym *resilience* jest traktowana jako wielowątkowy proces, za pomocą którego dzieci nabywają umiejętności korzystania z wewnętrznych i zewnętrznych zasobów po to, by osiągnąć dobre przystosowanie (pozytywną adaptację) pomimo przeszłych lub obecnie występujących trudności, niekorzystnych warunków lub przeciwności losu (Yates i wsp., 2003). Proces ten obejmuje neutralizowanie lub redukowanie ryzyka (głównie środowiskowego) poprzez m.in. udzielanie wsparcia, wzmacnianie i nagradzanie, stawianie wymagań i granic, rozwijanie konstruktywnych zainteresowań, zaangażowanie w naukę szkolną, rozwijanie poczucia własnej wartości, wzmacnianie umiejętności społecznych i angażowanie w działalność prospołeczną.

Resilience jest również określana jako zdolność powrotu do zdrowia psychicznego i stosunkowo dobrego funkcjonowania po silnie stresującym zdarzeniu, np. wypadku samochodowym, powodzi, pożarze itp. Ten proces radzenia sobie ze stresem i innymi psychologicznymi skutkami dramatycznych zdarzeń nie jest jednak traktowany jako trwałe wyposażenie lub cecha. Osoba narażona na silny stres spowodowany katastrofą lub innym traumatycznym zdarzeniem może dojść do równowagi psychicznej i dość dobrze funkcjonować, a w innych okolicznościach może się poddać przeciwności losu i utracić nadzieję na jego zmianę. Podobnie jak w ujęciu rozwojowym, *resilience* jest tu traktowana jako proces interakcji pomiędzy kilkoma elementami, w tym: psychologicznymi skutkami katastrofy, cechami jednostki oraz zasobami zewnętrznymi (np. wsparciem rodziny lub przyjaciół).

Obecnie dominuje pogląd wskazujący na interaktywny charakter fenomenu *resilience*. Na procesy *resilience* składa się zarazem ekspozycja (narażenie) na szereg zagrożeń (czynników ryzyka) i jednocześnie działanie różnych sił pozytywnych (czynników i mechanizmów chroniących). Wynik tych interakcji nie jest jednak z góry przesądzony, ponieważ zależy od splotu i siły wielu czynników. Stąd błędem byłoby sądzić, że *resilience* oznacza brak podatności lub jakąś nadzwyczajną odporność, która chroni przed wszystkim i bez względu na wszystko. Pierwsze doniesienia przedstawiały fenomen *resilience* jako coś na kształt nadzwyczajnej cechy lub „tajemniczej właściwości” mającej charakteryzować dzieci, które są w stanie przetrwać w ekstremalnie trudnych warunkach i mimo wszystko rozwijać się prawidłowo. Ten sensacyjny sposób relacjonowania wyników badań nad pozytywną adaptacją dzieci nie znajduje jednak uzasadnienia w wynikach współczesnych badań. Wiele badań wskazuje wprawdzie na to, że indywidualne cechy (np. zdolności uczenia się), predyspozycje (np. towarzyskie usposobienie) i umiejętności społeczne odgrywają istotną rolę w procesie pozytywnej adaptacji dzieci i młodzieży, to jednak procesy *resilience* zależą w również od wykorzystania zewnętrznych zasobów, np. wsparcia przyjaciół, rodziny, naturalnych mentorów.

Koncepcja *resilience* zdobywa w Polsce coraz większą grupę zwolenników. Jej atrakcyjność wynika z pozytywnego przesłania, które wnosi do niełatwej pracy z młodzieżą. Zgodnie z tą koncepcją w pracy wychowawczej i profilaktycznej kluczowe są działania ukierunkowane na rozwijanie mocnych stron i zasobów dzieci i młodzieży. Dzięki nim młodzi ludzie stają się bardziej odporni na działanie czynników ryzyka, a co za tym idzie – lepiej przygotowani do życia w świecie różnych zagrożeń. Z koncepcją *resilience* wiąże się również nadzieja, że możemy skutecznie pomagać „trudnym wychowankom”, dzieciom z rodzin dysfunkcyjnych i innych środowisk zagrożonych wykluczeniem (Borucka i Ostaszewski, 2008).

Cele badań i pytania badawcze

Celem przedstawionych w tym raporcie analiz była ocena:

- psychospołecznych uwarunkowań (czynników chroniących i czynników ryzyka) zachowań problemowych w pierwszych, drugich i trzecich klasach gimnazjów z Warszawy,
- zmian w rozpowszechnieniu zachowań problemowych młodzieży pomiędzy pierwszą, drugą i trzecią klasą w gimnazjach publicznych i niepublicznych Warszawy,
- zmian w rozpowszechnieniu zachowań problemowych pomiędzy pierwszą, drugą i trzecią klasą u wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych i Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapeutycznych z terenu Warszawy.

Badania koncentrowały się na czterech grupach zachowań problemowych/ryzykownych młodzieży²:

- używanie substancji psychoaktywnych,
- stosowanie przemocy i zachowania agresywne,
- zachowania niezgodne z prawem (wykroczenia),
- wagary i inne przejawy niedostosowania do wymagań szkoły oraz na kilku istotnych obszarach psychospołecznych wpływów:
  - środowiska rówieśniczego,
  - rodziny,
  - środowiska szkolnego i miejsca zamieszkania,
  - własnościach indywidualnych młodzieży gimnazjalnej.

Świadomie zrezygnowano z badania przedwczesnych zachowań seksualnych młodzieży ze względu na bardzo młody wiek uczestników badań (ok. 13-15 lat) oraz niechętną postawę sporej grupy nauczycieli, dyrektorów szkół i rodziców wobec badania tej sfery życia u młodzieży szkolnej.

---

² Zachowania te w literaturze przedmiotu nazywane są albo „zachowaniami problemowymi młodzieży”, gdy akcentuje się ich antynormatywny charakter (Jessor, 1987) albo „zachowaniami ryzykownymi”, gdy akcentuje się ich ryzyko dla zdrowia i rozwoju młodych ludzi (Jessor, 1998; Mazur i wsp., 2008). W niniejszym raporcie terminy te są stosowane zamiennie.

Pytania badawcze

1. Jaka była dynamika zmian w rozpowszechnieniu znaczących czynników ryzyka i czynników chroniących pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjach publicznych i niepublicznych?
2. Jak była dynamika zmian w spostrzeganiu przez gimnazjalistów wsparcia matek, ojców, przyjaciół w rodzinach pełnych i niepełnych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjum?
3. Kim byli naturalni mentorzy uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych?
4. Jaka była dynamika zmian w spostrzeganiu przez gimnazjalistów szkoły i nauczycieli pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjum?
5. Jaka była dynamika zmian w rozpowszechnieniu zachowań problemowych/ryzykownych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjach publicznych i niepublicznych?
6. W jakim stopniu zachowania ryzykowne młodzieży: agresja, wykroczenia, używanie substancji i problemy szkolne współwystępują ze sobą na przestrzeni trzech lat nauki w gimnazjum?
7. Jakie było zróżnicowanie klas szkolnych ze względu na wskaźniki zachowań problemowych/ryzykownych w pierwszych, drugich i trzecich klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych?
8. Jaka była dynamika zmian w rozpowszechnieniu znaczących czynników ryzyka i czynników chroniących pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w Młodzieżowych Ośrodkach Wychowawczych i Młodzieżowych Ośrodkach Socjoterapii?
9. Jaka była dynamika zmian w rozpowszechnieniu zachowań problemowych/ryzykownych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki u wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych i Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii?
10. Jakie czynniki psychospołeczne wiążą się z mniejszym a jakie z większym nasileniem zachowań problemowych/ryzykownych u uczniów klas gimnazjalnych?

Metoda

Próba. Trzykrotnymi badaniami ankietowymi objęto losową próbę ponad 3000 uczniów z gimnazjów publicznych i niepublicznych z terenu całej Warszawy. Próba została wyłoniona na podstawie listy klas pierwszych w warszawskich gimnazjach publicznych i niepublicznych w roku szkolnym 2006/2007. Jednostką losowania była klasa szkolna. Klasy z gimnazjów publicznych i niepublicznych losowano oddzielnie. W wylosowanej próbie znalazło się łącznie 150 klas z 94 gimnazjów, w tym 131 klas z gimnazjów publicznych oraz 19 klas z gimnazjów niepublicznych. Dodatkowo (poza próbą losową) do badań została włączona grupa młodzieży uczącej się w 10 pierwszych klasach gimnazjalnych z 6 ośrodków przeznaczonych dla młodzieży z zaburzeniami zachowania i niepowodzeniami szkolnymi (MOW-y i MOS-y). W związku z tym w zdecydowanej większości (88%) uczestnikami badań byli uczniowie warszawskich gimnazjów publicznych, uczniowie gimnazjów niepublicznych stanowili ok. 9%, a wychowankowie MOW-ów i MOS-ów – ok. 2-3% badanej grupy.

Ankieta. Kwestionariusz ankiety został przygotowany przez Zespół Pracowni „Pro-M” Instytutu Psychiatrii i Neurologii. Większość pytań ankiety jest polską adaptacją narzędzi stosowanych w projekcie badawczym *Flint Adolescent Study*, realizowanym w stanie Michigan, USA (Zimmerman i Schmeelk-Cone, 2003). Pytania ankiety zaczerpnięte z narzędzi amerykańskich zostały poddane adaptacji, w ramach której sprawdzano m.in. adekwatność treści pytań do naszych warunków kulturowych, rozumienie kluczowych słów i terminów przez młodzież gimnazjalną (Ostaszewski i wsp., 2006)³.

Prawie wszystkie pytania zawierały kilkupunktowe skale odpowiedzi. Uczniowie zakreślali kółkiem wybraną odpowiedź lub zaznaczali ją innym znakiem graficznym. Przykład pytania z 5-punktową skalą odpowiedzi: *Na ile prawdziwe w odniesieniu do Ciebie są poniższe stwierdzenia?*
Otocz kółkiem wybraną przez Ciebie odpowiedź.

	Całkowicie nieprawdziwe/ fałszywe	W niewielkim stopniu prawdziwe	Do pewnego stopnia prawdziwe	W dużym stopniu prawdziwe	Całkowicie prawdziwe
a. Dużo myślę o mojej przyszłej pracy	1	2	3	4	5
b. Dużo myślę, jak będzie wyglądała moja kariera	1	2	3	4	5

Wykonanie badań. Badania w pierwszych klasach przeprowadzono w listopadzie i grudniu 2006 roku oraz w styczniu 2007. Badania w drugich klasach przeprowadzono od początku października 2007 roku do końca stycznia 2008 roku. Badania w trzecich klasach realizowano od połowy października 2008 roku do połowy stycznia 2009 roku. We wszystkich trzech pomiarach uczniowie wypełniali anonimową ankietę podczas lekcji w szkole. Ankieterami były osoby w wieku studenckim, niezwiązane ze szkołami, w których prowadzono badania. W pierwszym pomiarze dyrektorzy czterech, w drugim – trzech szkół, a w trzecim – jednej szkoły, nie wyrazili zgody na badania. W pierwszych dwóch etapach po około

³ Kilka pytań ankiety pochodziło z innych źródeł, w tym pytania o: konflikty w domu związane z piciem alkoholu przez rodziców (Bobrowski i Ostaszewski, 1997), przebywanie w towarzystwie narkotykowym (Wolniewicz-Grzelak i Ostaszewski, 1983), dodatkowe zajęcia i zainteresowania (Bobrowski i wsp., 2007), doświadczanie przemocy psychicznej lub fizycznej w szkole (Czabała i wsp., 2004), pytanie o złe psychiczne samopoczucie w ostatnich 30 dniach (Center for Disease Control and Prevention, 1998), rozmowy z rodzicami na temat wydarzeń dnia codziennego (EMCDDA), subiektywne normy dotyczące używania substancji psychoaktywnych (Ostaszewski i wsp., 2002), narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć (Frączek i Stepień, 1991) oraz o miejsce zamieszkania (Mazur, 2007).

200 uczniów nie wzięło udziału w badaniach ze względu na brak zgody rodziców, w trzecim etapie – 125 rodziców odmówiło zgody na udział swoich dzieci w badaniu. W stosunku do pierwszego badania spadła liczba odmów uczniów – z 22 osób do 1 osoby w drugiej i trzeciej klasie. W trzecim pomiarze wzięły udział trzy szkoły, które wcześniej nie wyraziły zgody na badanie. Łącznie z młodzieżą z ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych ankietę wypełniło w pierwszym pomiarze 3165 uczniów, w drugim – 3178, a w trzecim – 3220, co w dwóch pierwszych pomiarach stanowiło ok. 82-83% docelowej próby, a w trzecim pomiarze – ok. 86%. Poza odmowami szkół i rodziców największym źródłem „wykruszenia się” uczestników były nieobecności uczniów w szkole w dniu badania (ok. 10%). Do analiz zakwalifikowano w pierwszym etapie 3103, w drugim 3083, a w trzecim 3114 ankiet. Łącznie w trzech pomiarach 263 ankiety uznano za niewiarygodne ze względu na żarty, duże braki danych, niespójności w odpowiedziach lub inne dane wskazujące na niepoważne traktowanie ankiety przez uczniów (tabela 1).

Tabela 1. Źródła wykruszenia się próby w pierwszym, drugim i trzecim etapie badań

	I etap (klasy pierwsze)	II etap (klasy drugie)	III etap (klasy trzecie)
Wylosowana próba	ok. 3900	ok. 3800	ok. 3600
Odmowy uczniów	22	1	1
Odmowy rodziców	203 (w tym 3 całe klasy z 3 szkół)	188 (w tym 3 całe klasy z 3 szkół)	125 (w tym 2 całe klasy z dwóch szkół)
Odmowy dyrekcji	4 szkoły (191 uczniów)	3 szkoły (180 uczniów)	1 szkoła (29 uczniów)
Uczniowie nieobecni w dniu badania oraz podczas badań uzupełniających	301	331	271
Wypełnioneankiety	3156	3178	3220
Ankiety wykluczone z obliczeń jako niewiarygodne	62	95	106
Ankiety zakwalifikowane do obliczeń	3103	3087	3114
Procent wykonania próby	~ 82%	~ 82%	~ 86%
Procent wykonania próby po odjęciu wszystkich odmów	~ 91%	~ 91,5%	~ 90,5%

Przedmiot badania (zmienne i wskaźniki)

- Zachowania problemowe. Ankieta zawierała cztery grupy pytań do pomiaru zachowań problemowych:
- *zachowania agresywne i przemoc* były mierzone za pomocą siedmiu pytań dotyczących częstości różnych zachowań agresywnych podejmowanych przez uczniów w ostatnim roku przed badaniem. Oprócz tego za pomocą jednego pytania zbierano informacje o byciu ofiarą przemocy fizycznej lub psychicznej na terenie szkoły (tabela 2).
  - *wykroczenia* były mierzone za pomocą dziesięciu pytań dotyczących częstości różnych zachowań niezgodnych z prawem podejmowanych przez uczniów w ostatnim roku przed badaniem (tabela 3).
  - *używanie substancji psychoaktywnych* było mierzone za pomocą dwóch pytań o częstość palenia papierosów (w całym życiu i w ostatnich 30 dniach), dwóch pytań o częstość picia alkoholu (w ostatnim roku,

w ostatnich 30 dniach), jednego pytania o częstość upijania się (w ostatnim roku) oraz trzech pytań o używanie marihuany i innych narkotyków (w całym życiu, w ostatnim roku i w ostatnich 30 dniach) (tabela 4).

- *problemy szkolne* były mierzone za pomocą czterech pytań: o opuszczanie pojedynczych lekcji w ciągu ostatnich czterech tygodni, o opuszczanie całych dni (wagarowanie) w ciągu ostatnich czterech tygodni, o ocenę z zachowania w ostatnim semestrze, o powtarzanie klasy kiedykolwiek w karierze szkolnej (tabela 5).

Tabela 2. Rodzaje zachowań agresywnych i przemoc

<i>Pytanie: Jak często (o ile kiedykolwiek) w ciągu ostatnich 12 miesięcy... (5-punktowa skala odp. od „nigdy” do „4 razy lub więcej”)</i>	Przyjęte wskaźniki
1. Naublizanie nauczycielom/opiekunom	przynajmniej raz w ostatnim roku
2. Bójki z kolegami/koleżankami w szkole	
3. Bójki grupowe z innymi grupami młodzieży	
4. Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś tak, że potrzebował opatrunku lub pomocy medycznej	
5. Użycie niebezpiecznych narzędzi (np. noża, kija) w celu wymuszenia czegoś od drugiej osoby	
6. Noszenie niebezpiecznych narzędzi np. nóż, kastet, itp.	
7. Cyberprzemoc – ośmieszanie lub oczernianie kogoś w Internecie lub za pomocą komórki	
Doświadczanie przemocy na terenie szkoły bądź w jej pobliżu	
<i>Od początku roku szkolnego, jak często osobiście doświadczałeś przemocy (czyli byłeś ofiarą przemocy) na terenie swojej szkoły lub w pobliżu szkoły? (4-punktowa skala odp. od „nigdy” do „codziennie lub prawie codziennie”)</i>	około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego

Tabela 3. Rodzaje wykroczeń

<i>Pytanie: Jak często (o ile kiedykolwiek) w ciągu ostatnich 12 miesięcy... (5-punktowa skala odp. od „nigdy” do „4 razy lub więcej”)</i>	Przyjęte wskaźniki
1. Kradzież rzeczy o wartości poniżej 50 zł	przynajmniej raz w ostatnim roku
2. Kradzież rzeczy o wartości powyżej 50 zł	
3. Wynoszenie rzeczy ze sklepu bez płacenia	
4. Korzystanie z czyjegoś samochodu bez zgody właściciela	
5. Wymontowanie czegoś z cudzego samochodu (np. lusterka, radia) bez zgody właściciela	
6. Wchodzenie bez pytania do czyjegoś domu, budynku lub posesji	
7. Celowe podpalenie czyjejś własności	
8. Celowe zniszczenie lub połamanie czegoś w szkole (np. ławki)	
9. Sprzedawanie marihuany lub innych narkotyków	
10. Kłopoty z policją, bo zrobiłeś coś złego	

Tabela 4. Używanie substancji psychoaktywnych

	Przyjęte wskaźniki
1. Palenie papierosów kiedykolwiek w życiu	przynajmniej 1-3 razy w życiu
2. Bieżące palenie papierosów	przynajmniej 1 papieros dziennie w ciągu ostatnich 30 dni
3. Picie alkoholu w ostatnim roku	przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku
4. Bieżące picie alkoholu	przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 30 dniach
5. Upijanie się	przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku
6. Używanie marihuany/haszyszu lub innych narkotyków w życiu	przynajmniej 1-2 razy w życiu
7. Używanie marihuany/haszyszu w ostatnim roku	przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku
8. Bieżące używanie marihuany/haszyszu	przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 30 dniach

Tabela 5. Rodzaje problemów szkolnych

	Przyjęte wskaźniki
1. Celowe opuszczanie pojedynczych lekcji	przynajmniej 1-2 razy w ciągu ostatnich 4 tygodni
2. Opuszczanie całych dni w szkole (wagary)	przynajmniej 1 dzień w ciągu ostatnich 4 tygodni
3. Negatywna ocena z zachowania	nieodpowiednia lub naganna ocena na koniec ostatniego semestru
4. Powtarzanie klasy	kiedykolwiek w życiu

Czynniki chroniące i czynniki ryzyka. Po stronie uwarunkowań zachowań problemowych młodzieży skoncentrowano się na kilku kategoriach psychospołecznych czynników chroniących i czynników ryzyka:

- 1) wpływy środowiska rówieśniczego (tabela 6),
- 2) wpływy środowiska rodzinnego (rodziców i starszego rodzeństwa) (tabela 7),
- 3) wpływy środowiska szkolnego i miejsca zamieszkania (tabela 8),
- 4) udział w życiu religijnym i dodatkowych znaczących zajęciach/zainteresowaniach (tabela 9),
- 5) posiadanie mentora (tabela 10),
- 6) indywidualne czynniki chroniące i czynniki ryzyka (cechy, przekonania) (tabela 11),
- 7) stan psychiczny (tabela 12).

Wyróżnione grupy czynników są zgodne z ekologicznym modelem społecznego środowiska rozwoju człowieka U. Bronfenbrenera (1986). Model ten akcentuje wzajemny związek między rozwojem człowieka a cechami jego otoczenia społecznego (Brzezińska, 2000).

Tabela 6. Wpływy środowiska rówieśniczego. Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków	
– <i>Twoi przyjaciele myślą, że byłoby fajnie czy niefajnie gdybyś palił skręty, marihuanę bądź brał inne narkotyki? (5-punktowa skala odp. od „bardzo fajnie” do „niefajnie”)</i>	odpowiedzi: „niezbyt fajne” lub „niefajne” określają negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków
Wsparcie przyjaciół	
– <i>Mogę liczyć na wsparcie emocjonalne moich przyjaciół (np. pomoc, pocieszenie, poradzenie)? (5-punktowa skala odp. od „nieprawdziwe” do „całkowicie prawdziwe”)</i>	odpowiedzi: „w dużym stopniu prawdziwe” lub „całkowicie prawdziwe”
Czynniki ryzyka	
Przebywanie w środowisku młodzieżowym, w którym używało się narkotyków	
– <i>Czy w ciągu ostatniego roku zdarzyło się, że byłeś w towarzystwie młodzieżowym, w którym używało się narkotyków? (5-punktowa skala odp. od „nie zdarzyło się” do „więcej niż kilkanaście razy”)</i>	odpowiedzi: przynajmniej raz lub dwa razy w ciągu ostatniego roku
Picie alkoholu (piwa lub wina) przez bliskich kolegów/koleżanki	
– <i>Ilu Twoich bliskich kolegów/koleżanek pije piwo lub wino przynajmniej raz w miesiącu? (5-punktowa skala odp. od „żaden” do „wszyscy”)</i>	odpowiedzi: „wielu”, „większość” lub „wszyscy”

Tabela 7. Wpływy środowiska rodzinnego (rodziców i starszego rodzeństwa). Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Rozmowy z rodzicami o wydarzeniach dnia codziennego	
– <i>Jak często w ciągu zwykłego tygodnia wspólnie z mamą lub tatą rozmawiacie o wydarzeniach dnia codziennego? (4-punktowa skala odp. od „nigdy” do „prawie codziennie”)</i>	odpowiedzi: przynajmniej 1-2 razy w tygodniu lub częściej
Monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez nastoletnie dziecko wieczorem poza domem	
– <i>Gdy wychodzę wieczorem moi rodzice wiedzą, gdzie jestem? (5-punktowa skala odp. od „nigdy” do „zawsze”)</i>	odpowiedzi: „przeważnie” lub „zawsze”
Wsparcie emocjonalne mamy	
– <i>Mogę liczyć na wsparcie emocjonalne mojej mamy? (5-punktowa skala odp. od „nieprawdziwe/falszywe” do „całkowicie prawdziwe”)</i>	odpowiedzi: „w dużym stopniu prawdziwe” lub „całkowicie prawdziwe”
Dobry kontakt z tatą	
– <i>Mojemu tacie sprawia przyjemność słuchanie tego, co mam do powiedzenia? (5-punktowa skala odp. od „nieprawdziwe/falszywe” do „całkowicie prawdziwe”)</i>	odpowiedzi: „w dużym stopniu prawdziwe” lub „całkowicie prawdziwe”

Tabela 7. cd.

Czas spędzany z mamą	
<i>– W przeciętnym tygodniu jak wiele czasu spędzasz wspólnie ze swoją mamą (lub osobą, którą traktujesz jako mamę), robiąc coś z nią razem (np. pomagając w pracach domowych, rozmawiając, wspólnie oglądając TV)? (6-punktowa skala odp. od „wcale” do „bardzo dużo czasu”)</i>	odpowiedzi: „średnio”, „dużo czasu” lub „bardzo dużo czasu”
Czas spędzany z tatą	
<i>– W przeciętnym tygodniu jak wiele czasu spędzasz wspólnie ze swoim tatą (lub osobą, którą traktujesz jako tatę), robiąc coś z nim razem (np. pomagając w pracach domowych, rozmawiając, wspólnie oglądając TV)? (6-punktowa skala odp. od „wcale” do „bardzo dużo czasu”)</i>	odpowiedzi: „średnio”, „dużo czasu” lub „bardzo dużo czasu”
Dobry kontakt ze starszym rodzeństwem	
<i>– Jak często Ty i Twój starszy brat (starsza siostra) robicie coś wspólnie dla przyjemności? (5-punktowa skala odp. od „prawie nigdy” do „prawie codziennie”)</i>	odpowiedzi: przynajmniej raz w tygodniu lub częściej
Czynniki ryzyka	
Upijanie się przez starsze rodzeństwo	
<i>– Czy Twój starszy brat lub starsza siostra upija się? (5-punktowa skala odp. od „nigdy” do „bardzo często”)</i>	odpowiedzi: „czasami”, „często” lub „bardzo często”
Konflikty wśród domowników	
<i>– Jak często członkowie Twojej rodziny tracą panowanie nad sobą? (4-punktowa skala odp. od „nie zdarza się” do „często”)</i>	odpowiedzi: „czasami” lub „często”
Przemoc fizyczna wśród domowników	
<i>– Jak często ktoś w złości uderzy kogoś innego w rodzinie (nie włączając takich zdarzeń między Tobą a rodzeństwem)? (4-punktowa skala odp. od „nie zdarza się” do „często”)</i>	odpowiedzi: „rzadko”, „czasami” lub „często”
Konflikty związane z piciem alkoholu przez rodziców	
<i>– Czy w Twoim domu zdarzają się konflikty związane z piciem alkoholu przez kogoś z rodziców? (3-punktowa skala odp. od „nie zdarzają się” do „często”)</i>	odpowiedzi: „czasami” lub „często”
Rodzina niepełna lub zrekonstruowana	
<i>– Z kim głównie mieszkasz? (5 kategorii odpowiedzi)</i>	odpowiedzi: „tylko z matką”, „tylko z ojcem”, „z jednym z rodziców oraz z macochą/ojczymem” lub „z kimś innym”

Tabela 8. Wpływy środowiska szkolnego i środowiska zamieszkania. Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Pozytywny stosunek do nauczycieli	
– <i>Lubię nauczycieli, którzy uczą mnie w tym roku? (4-punktowa skala odp. od „całkowicie nieprawdziwe” do „całkowicie prawdziwe”)</i>	odpowiedzi: „raczej prawdziwe” lub „całkowicie prawdziwe”
Pozytywny stosunek do szkoły	
– <i>Lubię szkołę? (4-punktowa skala odp. od „całkowicie nieprawdziwe” do „całkowicie prawdziwe”)</i>	odpowiedzi: „raczej prawdziwe” lub „całkowicie prawdziwe”
Kontrola sąsiadów lub innych dorosłych osób z miejsca zamieszkania	
– <i>Gdybym robił coś złego i zauważyłby to sąsiad lub inny dorosły z mojego sąsiedztwa, prawdopodobnie powiedziałby o tym moim rodzicom? (5-punktowa skala odp. od „zdecydowanie nie” do „zdecydowanie tak”)</i>	odpowiedź: „zdecydowanie tak”
Czynniki ryzyka	
Doświadczanie przemocy na terenie szkoły bądź w jej pobliżu	
– <i>Od początku roku szkolnego, jak często osobiście doświadczałeś przemocy (czyli byłeś ofiarą przemocy) na terenie swojej szkoły lub w pobliżu szkoły? (4-punktowa skala odp. od „nigdy” do „codziennie lub prawie codziennie”)</i>	odpowiedzi: „przynajmniej raz na miesiąc”, „około raz na tydzień” lub „codziennie lub prawie codziennie”
Upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania	
– <i>Ile znasz dorosłych osób – nie wliczając Twoich rodziców lub innych dorosłych, z którymi mieszkasz – którzy upijają się przynajmniej raz w tygodniu? (5-punktowa skala odp. od „żadnego” do „wszyscy”)</i>	odpowiedzi: „wielu”, „większość” lub „wszyscy”
Częste spędzanie czasu poza domem	
– <i>Ile przeciętnie godzin dziennie poświęcasz na spędzanie czasu poza domem (na podwórku, osiedlu, na mieście)? (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „5 lub więcej godzin”)</i>	przynajmniej 3-4 godziny dziennie
Niebezpieczna okolica zamieszkania	
– <i>Czy w okolicy, w której mieszkasz można spotkać grupy młodzieży stwarzającej problemy? (3-punktowa skala odp. od „wcale” do „dużo”)</i>	odpowiedź „dużo”

Tabela 9. Udział w życiu religijnym i dodatkowych znaczących zajęciach/zainteresowaniach. Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Udział w praktykach i uroczystościach religijnych	
– Jak często chodzisz na msze, nabożeństwa lub inne uroczystości religijne? (7-punktowa skala odp. od „wcale” do „częściej niż raz w tygodniu”)	odpowiedzi: przynajmniej kilka razy w roku lub częściej
Stosunek do wiary (religii)	
– Na ile w Twoim życiu ważna jest wiara (religia)? (4-punktowa skala odp. od „nie jest ważna” do „bardzo ważna”)	odpowiedzi: „dość ważna” lub „bardzo ważna”
Dodatkowe zajęcia i konstruktywne zainteresowania	
– Ile razy w tygodniu bierzesz udział w dodatkowych zajęciach w szkole? (5-punktowa skala odpowiedzi od „ani razu” do „4 lub więcej razy”)	odpowiedzi: przynajmniej jeden raz w tygodniu
– Ile przeciętnie godzin w tygodniu (w czasie wolnym) poświęcasz na: czytanie książek dla przyjemności, jeżdżenie na rowerze, dodatkowe zajęcia (np. j. angielski), spotkania grup kościelnych lub zbiórki harcerskie, inne zajęcia (np. wolontariat, gra na instrumentach muzycznych, szkolne kółka zainteresowań, chór)? (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „8 lub więcej godzin”)	przynajmniej trzy dodatkowe zajęcia pozalekcyjne spośród 5 branych pod uwagę; w wymiarze 1-3 godz. tygodniowo lub więcej
– Ile przeciętnie godzin w tygodniu (w czasie wolnym) poświęcasz na: treningi sportowe w klubie lub innym zorganizowanym zespole sportowym (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „8 lub więcej godzin”)	przynajmniej jedna godzina tygodniowo
– Ile przeciętnie godzin w tygodniu (w czasie wolnym) poświęcasz na: jeżdżenie na rowerze, rolkach, deskorolce, bieganie, siłownię, basen lub inne własne aktywności fizyczne (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „8 lub więcej godzin”)	przynajmniej jedna godzina tygodniowo

Tabela 10. Posiadanie mentora. Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Posiadanie mentora, czyli dorosłej osoby (z rodziny lub spoza rodziny), która wspiera w trudnych sytuacjach życiowych	
– Nie wliczając Twoich rodziców, czy jest w Twoim życiu osoba dorosła (z rodziny lub spoza rodziny), która wspiera Cię w różnych sytuacjach życiowych? Chodzi o kogoś, do kogo zwracałeś i zwracasz się o pomoc i radę, gdy tego potrzebujesz? (odp. „tak” lub „nie”)	odpowiedź „tak”
– Pytanie otwarte: Jeśli odpowiedziałeś/łaś „TAK”, proszę wpisz poniżej, kim dla Ciebie jest ta osoba (np. starszym kuzynem)?	Pierwszy wariant czynnik chroniący: dziadkowie, inni członkowie rodziny, osoby dorosłe spoza rodziny, Drugi wariant czynnik niejednoznaczny: koledzy/przyjaciele

Tabela 11. Indywidualne czynniki chroniące i czynniki ryzyka. Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Przekonanie, że nauka pomaga w osiągnięciu celów życiowych	
– Nauka w szkole pomoże mi osiągnąć moje cele życiowe? (5-punktowa skala odp. od „nieprawdziwe” do „całkowicie prawdziwe”)	odpowiedzi: „w dużym stopniu prawdziwe” lub „całkowicie prawdziwe”
Odrabianie lekcji	
– Ile przeciętnie godzin dziennie poświęcasz na odrabianie lekcji? (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „5 lub więcej godzin”)	odpowiedzi: przynajmniej 1-2 godziny dziennie
Subiektywne normy przeciwne picciu alkoholu	
– Czy Twoim zdaniem wolno Ci pić napoje alkoholowe (np. piwo)? (5-punktowa skala odp. od „zdecydowanie mogą to robić” do „zdecydowanie nie wolno mi tego robić”)	odpowiedź: „zdecydowanie nie wolno mi tego robić”
Czynniki ryzyka	
Przekonania akceptujące przemoc	
– Bicie się jest w porządku? (4-punktowa skala odp. od „zdecydowanie nie zgadzam się” do „zdecydowanie zgadzam się”)	odpowiedzi: „raczej się zgadzam” lub „zdecydowanie się zgadzam”
Narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć	
– Jak często narażałeś swoje bezpieczeństwo będąc wieczorem poza domem, bo Cię to podniecało? (5-punktowa skala odp. od „nigdy” do „bardzo często”)	przynajmniej jeden lub dwa razy w ciągu ostatnich 6 miesięcy

Tabela 11. cd.

Częste granie w gry komputerowe	
– Ile przeciętnie godzin dziennie poświęcasz na gry komputerowe? (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „5 lub więcej godzin”)	przynajmniej 3 godziny dziennie
Częste spędzanie czasu poza domem	
– Ile przeciętnie godzin dziennie poświęcasz na spędzanie czasu poza domem (na podwórku, osiedlu, na mieście)? (5-punktowa skala odp. od „0 godzin” do „5 lub więcej godzin”)	przynajmniej 3 godziny dziennie
Wczesny wiek inicjacji alkoholowej	
– Kiedy (jeśli w ogóle) zdarzyło Ci się po raz pierwszy wypić napój alkoholowy (więcej niż kilka łyków jakiegos alkoholu)? (6-punktowa skala odp. od „nigdy” do „w wieku 14/15 lat”)	odpowiedzi w pierwszych klasach: 10 lat lub wcześniej odpowiedzi w drugich klasach: 11 lat lub wcześniej odpowiedzi w trzecich klasach: 12 lat lub wcześniej

Tabela 12. Stan psychiczny. Przyjęte wskaźniki

Pytania	Wskaźniki
Czynniki chroniące	
Dobre samopoczucie	
Pytanie z pierwszego pomiaru – Poniżej jest zamieszczony zestaw kilku par przeciwnych sobie stwierdzeń. Zaznacz na skali od 1 do 5, które ze zdań w każdej parze jest w Twoim przypadku prawdziwe lub czy znajdujesz się gdzieś pomiędzy: „Jestem szczęśliwy – Jestem nieszczęśliwy” (5-punktowa skala odp. od „jestem nieszczęśliwy” do „jestem szczęśliwy”)	odpowiedzi oznaczające „jestem szczęśliwy” lub „jestem prawie szczęśliwy”
Czynniki ryzyka	
Doświadczanie problemów psychicznych, tj. złego samopoczucia, przygnębienia, zestresowania, problemów emocjonalnych	
– Ile dni w ciągu <u>ostatniego miesiąca</u> czułeś się przygnębiony, zestresowany i miałeś problemy emocjonalne, czyli Twoje zdrowie psychiczne nie było dobre? (odp. od 0 do 31 dni)	odpowiedzi: 14 dni lub więcej

Wyniki

1. Charakterystyka uczestników badań

Tabela 13. przedstawia charakterystykę socjodemograficzną uczestników badań w podziale na gimnazja publiczne i niepubliczne. W losowo dobranej grupie gimnazjalistów (bez uczniów z ośrodków wychowawczych⁴) rozkład ze względu na płeć był mniej więcej równy – 51% dziewcząt i 49% chłopców. Średnia wieku uczestników w pierwszej klasie wynosiła 13,5 lat, w drugiej 14,5 a w trzeciej 15,5. W zdecydowanej większości uczniowie gimnazjów publicznych i niepublicznych (78-80%) mieszkali z obojgiem rodziców. Większość uczniów (79%) miała rodzeństwo, przy czym ok. 9% uczniów wychowywało się w rodzinach wielodzietnych (troje dzieci lub więcej). Na każdym z badanych przez nas etapów „tylko z matką” mieszkało ok. 14% uczniów w pierwszych, drugich i trzecich klasach, a „tylko z ojcem” ok. 1%. Ponad połowa uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych miała rodziców z wyższym wykształceniem. Rodzice z wyższym wykształceniem, zarówno ojcowie jak i matki, przeważali wśród uczniów gimnazjów niepublicznych. Informacje pochodzące od trzecioklasistów potwierdziły skorygowane w drugich klasach dane dotyczące wykształcenia rodziców⁵. Zdecydowana większość rodziców pracowała zawodowo (ok. 85% matek i 90% ojców). Lepszą niż przeciętna sytuację finansową rodziny deklarowało prawie 60% uczniów gimnazjów publicznych i ponad 80% uczniów gimnazjów niepublicznych. Interesujące, że uczniowie w drugich i w trzecich klasach lepiej oceniali sytuację finansową swojej rodziny, niż kiedy byli w klasach pierwszych (tabela 13).

Tabela 13. Socjodemograficzna charakterystyka uczestników pierwszego, drugiego i trzeciego etapu badań

	Gimnazja publiczne			Gimnazja niepubliczne			Publiczne i niepubliczne razem		
	I klasy	II klasy	III klasy	I klasy	II klasy	III klasy	I klasy	II klasy	III klasy
Liczba uczniów	N=2761	N=2719	N=2741	N=268	N=273	N=287	N=3029	N=2992	N=3028
Chłopcy (%)	49	49	49	47	48	44	49	49	48
Wiek w latach	13,5	14,5	15,5	13,5	14,5	15,5	13,5	14,5	15,5
Mieszka z obojgiem rodziców (%)	79	78	78	83	80	80	79,5	78	78
Mieszka tylko z matką (%)	14	14	14	10	14	11	14	14	14
Ma rodzeństwo (%)	78	78	79,5	75	79	76	78	78	79
Rodzina wielodzietna – ma 3 lub więcej rodzeństwa (%)	9,5	9	9	7	9	8	9	9	9
Wyższe wykształcenie matki (%)	55	55,5	54	87	84	85	58	58	57
Matka pracuje zawodowo (%)	84	85	86	83	81	81	84	85	85
Wyższe wykształcenie ojca (%)	53	50	49	87	85	83	57	53,5**	53
Ojciec pracuje zawodowo (%)	89	89	88	97	96	96	89,5	90	89
Lepsza niż przeciętna sytuacja finansowa rodziny (%)	54	58**	59	80	81	84	56	60**	61

**p<0,01

⁴ Charakterystyka celowo dobranej grupy wychowanków z warszawskich ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych jest przedstawiona w tabeli 50.

⁵ Najbardziej wiarygodne informacje dotyczące wykształcenia rodziców pochodzą od trzecioklasistów. W pierwszych klasach ok. 23% uczniów nie potrafiło podać wykształcenia swoich matek, a 27% swoich ojców. W drugich klasach liczba braków odpowiedzi na to pytanie zmniejszyła się w obu przypadkach o ok. 7% (p<0,001), a w klasach trzecich liczba braków danych zmniejszyła się o około 10% względem klas pierwszych (p<0,001).

2. Psychospołeczne tło zachowań problemowych: zmiany w rozpowszechnieniu czynników chroniących i czynników ryzyka między pierwszą, drugą i trzecią klasą

2.1. Rozpowszechnienie czynników chroniących

Śledząc losy tej samej grupy uczniów od pierwszej do trzeciej klasy gimnazjum, zauważamy, że wraz z wiekiem znacząco mniej uczniów znajduje się pod wpływem istotnych czynników chroniących (tabela 14). W klasach pierwszych – w porównaniu do klas drugich i trzecich – „parasol ochronny” tych czynników obejmował znacznie większą grupę uczniów.

Zmniejszenie się rozpowszechnienia dotyczyło przeważającej większości czynników ochronnych:

- *czynniki rówieśnicze*: mniejsza grupa trzecioklasistów miała kolegów/koleżanki, którzy/które mieli/miały negatywny stosunek do narkotyków,
- *czynniki rodzinne*: mniejsza grupa trzecioklasistów była monitorowana przez rodziców w czasie wolnym spędzanym wieczorami poza domem, mniej czasu spędzali z rodzicami (zarówno z matkami, jak i z ojcami), mniej trzecioklasistów deklarowało dobry kontakt z tatą, trzecioklasiści mieli mniejsze poczucie wsparcia ze strony matek i starszego rodzeństwa, ale warto zauważyć, że częściej rozmawiali z rodzicami o wydarzeniach dnia codziennego,
- *czynniki szkolne i związane z miejscem zamieszkania*: mniejsza grupa trzecioklasistów lubiła swoich nauczycieli i swoją szkołę (spadek o ok. 12-13% w porównaniu z uczniami klas pierwszych i mniej drastyczna zmiana – o ok. 3% – w porównaniu z klasami drugimi) oraz mniejsza grupa tych uczniów miała w swoim otoczeniu sąsiadów gotowych interweniować w przypadku wykroczeń popełnianych przez młodzież,
- *czynniki indywidualne*: mniejsza grupa trzecioklasistów uważała, że nauka w szkole pomaga w osiągnięciu celów życiowych oraz deklarowała subiektywne normy przeciwne picciu alkoholu w ich wieku, mniejsza grupa uczniów ostatniej klasy gimnazjum deklarowała pozytywny stosunek do wiary oraz miała dobre samopoczucie,
- *posiadanie mentora*: mniejsza grupa trzecioklasistów miała w swoim otoczeniu kogoś dorosłego (z rodziny lub spoza rodziny), kto wspiera w trudnych sytuacjach życiowych,
- *udział w praktykach religijnych*: w porównaniu do uczniów klas pierwszych, mniejsza grupa drugoklasistów i trzecioklasistów brała udział w praktykach religijnych.

W przypadku dwóch czynników: *odrabianie lekcji* oraz *dotatkowe zajęcia pozalekcyjne w szkole* nie stwierdzono istotnych zmian w ciągu nauki w gimnazjum.

Wzrost rozpowszechnienia dotyczył tylko *udziału w dodatkowych konstruktywnych zajęć pozalekcyjnych* (tabela 14). W trzecich klasach zwiększył się poziom udziału gimnazjalistów w tych zajęciach, ok. 28% uczniów klas drugich i ok. 36% uczniów z klas trzecich uczestniczyło przynajmniej w trzech (spośród pięciu branych pod uwagę⁶) dodatkowych konstruktywnych zajęciach pozalekcyjnych. Odestki trzecioklasistów, którzy przeznaczali przynajmniej jedną godzinę tygodniowo na poszczególne formy konstruktywnych zainteresowań wyglądały następująco:

- czytanie książek dla przyjemności – 44,5%
- własna aktywność fizyczna (np. jeżdżenie na rowerze) – 55%
- nauka języków obcych – 50%

⁶ Brano pod uwagę następujące zajęcia pozalekcyjne: czytanie książek dla przyjemności, własna aktywność sportowa (np. jeżdżenie na rowerze), nauka języka (np. j. angielski), spotkania grup kościelnych, wolontariat i zbiórki harcerskie oraz inne zajęcia (np. gra na instrumentach muzycznych, szkolne kółka zainteresowań, chór).

- inne dodatkowe zajęcia (np. gra na instrumencie, tańce, chór, koła zainteresowań) – 36,5%
- spotkania grup kościelnych, wolontariat, zbiórki harcerskie – 17%

Tabela 14. Zmiany w rozpowszechnieniu czynników chroniących w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum: dane z gimnazjów publicznych i niepublicznych razem

Czynniki chroniące	Etap badań		
	I klasa N=3029 %	II klasa N=2992 %	III klasa N=3028 %
Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków	83	72***	64***
Rozmowy z rodzicami o wydarzeniach dnia codziennego	93	92,5	94*
Monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem	84	79,5***	76,5**
Wsparcie emocjonalne mamy	84	79,5***	76,5**
Dobry kontakt z tatą	63	61	59*
Czas spędzany z mamą	88	84,5***	75***
Czas spędzany z tatą	73	67,5***	56***
Dobry kontakt ze starszym rodzeństwem (starszego brata lub siostrę miało ok. 48% uczniów)	73	68**	64*
Pozytywny stosunek do nauczycieli	76	66***	63**
Pozytywny stosunek do szkoły	62	51***	48*
Kontrola sąsiadów lub innych dorosłych z miejsca zamieszkania	45	35***	27***
Posiadanie mentora, czyli dorosłej osoby (z rodziny lub spoza rodziny), która wspiera w trudnych sytuacjach życiowych	48	42***	39*
Udział w praktykach i uroczystościach religijnych	81	75***	76,5
Pozytywny stosunek do wiary (religii)	70	60,5***	56***
Dodatkowe zajęcia w szkole (przynajmniej raz w tygodniu)	69	brak pytania	70
Konstruktywne zainteresowania (przynajmniej trzy dodatkowe zajęcia pozalekcyjne spośród 5 branych pod uwagę; 1-3 godz. tyg. lub więcej)	brak pytania	28	36***
Przekonanie, że nauka pomaga w osiągnięciu celów życiowych	86	81***	78**
Odrabianie lekcji	brak pytania	67	67
Subiektywne normy przeciwne picciu alkoholu	67	48***	33***
Dobre samopoczucie	72	brak pytania	66***

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

2.2. Rozpowszechnienie czynników niejednoznacznych

Na podstawie analiz korelacyjnych (prezentowanych na str. 63-66 tego raportu) zidentyfikowano trzy czynniki (wsparcie przyjaciół, grupowe zajęcia sportowe i indywidualną aktywność sportową), które mimo spodziewanego działania ochronnego okazały się niejednoznaczne co do kierunku związku z zachowaniami ryzykownymi. Na podstawie wcześniejszych analiz⁷ do grupy czynników niejednoznacznych zakwalifikowano również posiadanie jako mentora – przyjaciela/kolegi (tabela 15).

⁷ Ostaszewski K, Rustecka-Krawczyk A, Wójcik M. Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-II, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, 2009. http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2010/03/Raport_2009_07MAC.pdf

- *wsparcie przyjaciół*: spostrzegane wsparcie emocjonalne przyjaciół deklaruje ok. 71% gimnazjalistów. Rozpowszechnienie tego czynnika nie uległo zmianie w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum.
- *posiadanie mentora – przyjaciela/kolegi*: w pierwszych i drugich klasach około 7-8% uczniów deklaro- wało posiadanie przyjaciela/kolegi, który pełni rolę „mentora”. W trzeciej klasie liczba takich uczniów wzrosła do 10%.
- *grupowe zajęcia sportowe*: około 43% trzecioklasistów i 45% drugoklasistów przeznaczało co najmniej 1 godzinę tygodniowo na treningi sportowe w klubie lub innym zorganizowanym zespole sportowym.
- *indywidualna aktywność sportowa*: około 58% drugoklasistów i 55% trzecioklasistów przeznaczało co najmniej 1 godzinę tygodniowo na indywidualną aktywność sportową taką jak: jeżdżenie na rowerze, rolkach, bieganie, siłownia, pływanie.

Tabela 15. Zmiany w rozpowszechnieniu czynników niejednoznacznych w ciągu trzech lat nauki w gimna- zjum: dane z gimnazjów publicznych i niepublicznych

Czynniki niejednoznaczne	Etap badań		
	I klasa N=3029 %	II klasa N=2992 %	III klasa N=3028 %
Wsparcie przyjaciół	71	71	73
Posiadanie mentora – przyjaciela/kolegi	7	8	10*
Grupowe zajęcia sportowe (przynajmniej 1 godz. tygodniowo)	brak pytania	45	43*
Indywidualna aktywność sportowa (przynajmniej 1 godz. tygodniowo)	brak pytania	58	55**

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01

2.3. Rozpowszechnienie czynników ryzyka

Analizy wskazują, że w trzecich klasach gimnazjum – w porównaniu do klas pierwszych i drugich – znacznie większa grupa uczniów znajdowała się pod wpływem znaczących czynników ryzyka (tabela 16).

- *czynniki rówieśnicze i środowiskowe*: zdecydowanie zwiększyło się nasycenie rówieśniczych czynników ryzyka, co obserwowaliśmy już w klasie drugiej, np. przebywanie w środowisku młodzieżowym, w któ- rym używało się narkotyków czy picie alkoholu przez bliskich kolegów/koleżanki. W ciągu trzech lat nauki zwiększyła się również liczba gimnazjalistów znających upijające się osoby dorosłe. Około 24% trzecioklasistów mieszkało w okolicy, gdzie w ocenie gimnazjalistów było dużo młodzieży stwarzającej problemy.
- *czynniki rodzinne*: rodzinne czynniki ryzyka, np. konflikty wśród domowników, konflikty związane z pi- cieniem alkoholu pozostały z niewielkimi zmianami na tym samym poziomie rozpowszechnienia z wyjąt- kiem wyraźnego wzrostu liczby starszego rodzeństwa, które się upija. Liczba rodzin niepełnych pozosta- ła na zbliżonym poziomie w ciągu trzech lat nauki.
- *czynniki indywidualne*: w przypadku kilku czynników indywidualnych nastąpił wzrost rozpowszech- nienia pomiędzy pierwszą i drugą klasą, dotyczyło to następujących czynników: narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć (potrzeba doznań), przekonania akceptujące przemoc, do-

świadczanie problemów psychicznych. W trzecich klasach odnotowano wzrost liczby uczniów często grających w gry komputerowe oraz często spędzających czas poza domem. Te dwa czynniki nie były mierzone w pierwszych klasach.

Jedynym czynnikiem, którego rozpowszechnienie znacząco zmniejszyło się w drugim i w trzecim roku nauki, było doświadczanie przemocy na terenie szkoły bądź w jej pobliżu.

Tabela 16. Zmiany w rozpowszechnieniu czynników ryzyka w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum: dane z gimnazjów publicznych i niepublicznych

Czynniki ryzyka	Etap badań		
	I klasa N=3029 %	II klasa N=2992 %	III klasa N=3028 %
Przebywanie w środowisku młodzieżowym, w którym używało się narkotyków	15	23***	33***
Picie alkoholu (piwa lub wina) przez bliskich kolegów/koleżanki	20	42***	58***
Upijanie się przez starsze rodzeństwo	8	15***	20**
Konflikty wśród domowników	30	32	34*
Przemoc fizyczna wśród domowników	15	16	14**
Konflikty związane z piciem alkoholu przez rodziców	15	13	13
Rodzina niepełna	20,5	22	22
Doświadczanie przemocy na terenie szkoły bądź w jej pobliżu	37	35*	32*
Upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania	7	9***	11*
Częste spędzanie czasu poza domem (na podwórku, osiedlu, na mieście)	brak pytania	35	40***
Przekonania akceptujące przemoc	9	11,5***	11
Narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć	20	24***	23
Częste granie w gry komputerowe (oraz użytkowanie Internetu w III klasach)	brak pytania	28	44***
Doświadczanie problemów psychicznych	12	16***	17
Niebezpieczna okolica zamieszkania (dużo grup młodzieży stwarzającej problemy)	brak pytania	brak pytania	24
Wczesna inicjacja alkoholowa (ruchoma skala odpowiedzi w zależności od tego, ile lat miał uczeń, gdy udzielał odpowiedzi na to pytanie)	W wieku 10 lat lub wcześniej	W wieku 11 lat lub wcześniej	W wieku 12 lat lub wcześniej
	9	14	17

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

2.4. Osoby, które wspierają gimnazjalistów w trudnych sytuacjach życiowych

Istotnym elementem wspierania młodych ludzi w rozwoju jest pomoc w rozwiązywaniu bieżących problemów i kryzysów rozwojowych. Okres gimnazjum to okres realizacji ważnych zadań rozwojowych i wielu napięć z tym związanych. Młody człowiek – gimnazjalista potrzebuje wsparcia i pomocy rodziców,

przyjaciół i życzliwych mu osób dorosłych z rodziny i spoza rodziny. W naszej ankiecie pytaliśmy uczniów o to, na ile prawdziwe są stwierdzenia mówiące o tym, że **mama**, **tata** oraz **przyjaciele** dobrze potrafią pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych. Tabele 17 i 18 przedstawiają frekwencje odpowiedzi na te pytania z podziałem na uczniów z rodzin pełnych (mieszkających z rodzicami) oraz z rodzin niepełnych lub zrekonstruowanych.

2.4.1. Matki. W ocenie gimnazjalistów matki w rodzinach pełnych i niepełnych najczęściej są tymi osobami, które pomagają w rozwiązywaniu problemów życiowych dorastających dzieci. W pierwszych klasach prawie 50% uczniów mieszkających z rodzicami uznało, że to twierdzenie jest prawdziwe, a dalsze 27% za prawdziwe w dużym stopniu. Wprawdzie pewność z jaką uczniowie gimnazjum twierdzili, że matki dobrze pomagają im w rozwiązywaniu problemów zmniejszyła się z wiekiem o kilkanaście punktów procentowych (z 48% w pierwszej klasie do 36% w trzeciej klasie), to jednak nawet w trzecich klasach matki pozostawały na czele tego rankingu (tabela 17). W rodzinach niepełnych również matki najczęściej pomagały w rozwiązywaniu problemów dorastających dzieci, ale odsetki uczniów twierdzących, że to zdanie jest całkowicie prawdziwe były niższe niż w rodzinach pełnych (np. 48% w rodzinach pełnych pierwszoklasistów i 43% w rodzinach niepełnych lub zrekonstruowanych, $p < 0,05$) (tabela 18). Tylko około 4% uczniów z rodzin pełnych oraz ok. 6% z rodzin niepełnych przyznało, że w odniesieniu do matek to twierdzenie jest nieprawdziwe. Te negatywne oceny nie zmieniły się znacząco w czasie nauki w gimnazjum.

2.4.2. Ojcowie. Według opinii gimnazjalistów ojcowie rzadziej niż matki potrafili dobrze pomagać dorastającym dzieciom w rozwiązywaniu problemów życiowych. Podobnie jak w przypadku matek, wraz z wiekiem gimnazjaliści stawali się coraz bardziej krytyczni w stosunku do swoich ojców i ich umiejętności pomagania w rozwiązywaniu problemów życiowych. W rodzinach pełnych prawdziwość tego zdania potwierdziło około 36% pierwszoklasistów, 32% drugoklasistów i 28% trzecioklasistów, a za nieprawdziwe uznało ok. 7% gimnazjalistów (tabela 17). W rodzinach niepełnych lub zrekonstruowanych, odsetki uczniów twierdzących, że zdanie to jest prawdziwe były zdecydowanie niższe – i wynosiły analogicznie 27%, 22% i 20%. Dodatkowo w rodzinach niepełnych, z których większość to rodziny prowadzone przez tzw. samotne matki, ok. 20% uczniów w ogóle nie uzyskiwało pomocy swoich ojców w rozwiązywaniu problemów (tabela 18). Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że odsetek uczniów pozbawionych wsparcia ze strony ojców był wyższy o kilka punktów procentowych, gdyż spora grupa respondentów z rodzin niepełnych (ponad 150 osób) nie udzieliła odpowiedzi na to pytanie o ojca, traktując je jako nieadekwatne. Większość braków odpowiedzi na to pytanie pochodziła od grupy uczniów, którzy zaznaczyli w ankiecie, że mieszkają „tylko z matką”.

2.4.3. Przyjaciele. Na tle zmieniających się w czasie nauki w gimnazjum ocen dotyczących wsparcia rodziców, wsparcie ze strony przyjaciół oceniane było przez uczestników badań dość stabilnie. Około 28% uczniów z rodzin pełnych i niepełnych potwierdziło w pierwszych, drugich i trzecich klasach, że przyjaciele potrafią naprawdę pomagać im w rozwiązywaniu problemów (tabela 17 i 18). Ten odsetek był wyższy niż w przypadku ojców z rodzin niepełnych. W tym sensie można powiedzieć, że w opiniach gimnazjalistów wychowujących się w rodzinach niepełnych przyjaciele częściej niż ojcowie byli oparciem w rozwiązywaniu problemów życiowych. Tylko około 4-6% gimnazjalistów z klas I-III podało, że przyjaciele nie potrafią pomagać w rozwiązywaniu problemów (tabele 17 i 18).

Tabela 17. Pomoc matek, ojców i przyjaciół w rozwiązywaniu problemów życiowych. Frekwencje odpowiedzi w grupie uczniów z rodzin pełnych

		Niepraw- dziwe %	W niewiel- kim stopniu prawdziwe %	Do pewne- go stopnia prawdziwe %	W dużym stopniu prawdziwe %	Całkowicie prawdziwe %
Moja mama dobrze potrafi mi pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych	kl. I N=2375	3,2	6,7	14,4	27,3	48,4
	kl. II N=2300	4,7	8,2	16,8	28,5	41,7***
	kl. III N=2322	4,3	10,1	20,5	29	36***
Mój tata dobrze potrafi mi pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych	kl. I N=2355	6,2	11,1	18,7	27,4	36,6
	kl. II N=2269	6,6	11,7	22,7	26,8	32,3**
	kl. III N=2304	7,7	13,2	24,7	25,6	28,5**
Moi przyjaciele dobrze pomagają mi w rozwiązywaniu problemów życiowych	kl. I N=2368	4,6	10,1	22,9	33,6	28,8
	kl. II N=2295	3,6	10,1	25,4	32,9	28
	kl. III N=2332	3,8	8,9	24,7	36,1	26,6

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 18. Pomoc matek, ojców i przyjaciół w rozwiązywaniu problemów życiowych. Frekwencje odpowiedzi w grupie uczniów z rodzin niepełnych lub zrekonstruowanych

		Niepraw- dziwe %	W niewiel- kim stopniu prawdziwe %	Do pewne- go stopnia prawdziwe %	W dużym stopniu prawdziwe %	Całkowicie prawdziwe %
Moja mama dobrze potrafi mi pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych	kl. I N=592	5,6	9,5	15	26,9	43,1
	kl. II N=629	6,8	13,2	18,8	28,3	32,9***
	kl. III N=634	6,5	11,7	22,6	26	33,3
Mój tata dobrze potrafi mi pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych.	kl. I N=449	16,9	17,8	17,4	20,9	26,9
	kl. II N=486	20,0	16,5	20,6	21,2	21,8*
	kl. III N=492	20,3	15,2	24	20,7	19,7
Moi przyjaciele dobrze pomagają mi w rozwiązywaniu problemów życiowych	kl. I N=611	6,2	11,1	22,1	33,2	27,3
	kl. II N=642	6,1	11,1	24	30,8	28
	kl. III N=656	4,9	9,9	24,4	31,4	29,4

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

2.4.4. Mentorzy, czyli osoby dorosłe, które wspierają w trudnych sytuacjach życiowych

Badania prowadzone na świecie dowodzą, że tzw. naturalni mentorzy mogą być czynnikiem chroniącym w życiu dorastającej młodzieży (Zimmerman i wsp., 2002). Termin „mentor” nie jest powszechnie stosowany w Polsce, a jego znaczenie zależy od kontekstu i raczej nie jest jednoznacznie zdefiniowane. Dlatego w naszych badaniach nie użyliśmy wprost tego terminu, ale przygotowaliśmy pytanie o osobę, która może pełnić taką właśnie rolę. Pytanie to brzmiało:

- *Nie wliczając Twoich rodziców, czy jest w Twoim życiu osoba dorosła (z rodziny lub spoza rodziny), która wspiera Cię w różnych sytuacjach życiowych? Chodzi o kogoś, do kogo zwracałeś i zwracasz się o pomoc i radę, gdy tego potrzebujesz? – Jeśli odpowiedziałeś/łaś „TAK”, proszę wpisz poniżej, kim dla Ciebie jest ta osoba (np. starszym kuzynem)?*

Zdecydowana większość gimnazjalistów udzieliła na to pytanie adekwatnej odpowiedzi, choć liczba odpowiedzi nieadekwatnych (kilka procent) sugeruje, że to pytanie wymaga dopracowania. Tabele 19-22 przedstawiają wyniki odpowiedzi w poszczególnych latach nauki w gimnazjach publicznych, niepublicznych oraz w grupie chłopców i dziewcząt.

Około połowa uczniów klas trzecich z gimnazjów publicznych i niepublicznych potrafiła wskazać osobę, która wspiera ją w trudnych sytuacjach życiowych. Byli to przede wszystkim członkowie rodziny: ciocie, wujkowie, kuzyni, starsze rodzeństwo, a także babcie i dziadkowie (tabele 19, 20). Z wiekiem gimnazjalistów (pomiędzy pierwszą i trzecią klasą) zmniejszał się udział dziadków w pełnieniu roli osoby wspierającej. Tylko bardzo niewielka grupa gimnazjalistów (ok. 3%) wskazała w tym kontekście na wychowawców, nauczycieli, pedagogów szkolnych, trenerów lub innych profesjonalistów, z którymi kontaktuje się w szkole lub w miejscach aktywności pozaszkolnej. Około 10% uczniów klas trzecich gimnazjów publicznych i 6% uczniów z gimnazjów niepublicznych w odpowiedzi na to pytanie wskazało na kolegę lub koleżankę (tabele 19-20). Ta ostatnia kategoria pojawiała się częściej w odpowiedziach dziewcząt (tabela 22). W przypadku odpowiedzi „kolega/koleżanka” trudno było ustalić, czy na pewno respondenci mieli na myśli osobę pełnoletnią.

Warto zwrócić uwagę, że zdecydowanie większa grupa dziewcząt (ok. 60% w klasach trzecich) niż chłopców (ok. 40%) potrafiła wskazać osobę, która pomaga jej w trudnych sytuacjach życiowych (tabele 21, 22). Prawdopodobnie wynika to z większej społecznej akceptacji dla dziewcząt zwracających się o pomoc lub radę w trudnej sytuacji. Chłopcom być może trudniej przychodzi zwracanie się o pomoc i przyznanie, że jej potrzebują.

Tabela 19. Posiadanie mentora przez uczniów gimnazjów publicznych: porównanie klas I, II i III

	Klasa I (N=2707) %	Klasa II (N=2685) %	Klasa III (N=2703) %
Nie ma takiej osoby	41	47	48
Wychowawca, nauczyciel, pedagog, trener, ksiądz	3	2,5	3
Babcia lub/i dziadek	18	14	11
Krewni z dalszej rodziny (ciocia, wujek, kuzyn, chrzestny)	24	24	23
Kolega lub koleżanka	7	8	10
Nieadekwatne odpowiedzi	8	4	5

Tabela 20. Posiadanie mentora przez uczniów gimnazjów niepublicznych: porównanie klas I, II i III

	Klasa I (N=263) %	Klasa II (N=270) %	Klasa III (N=285) %
Nie ma takiej osoby	40	49,5	51
Wychowawca, nauczyciel, pedagog, trener, ksiądz	6	4	3,5
Babcia lub/i dziadek	20,5	17	13
Krewni z dalszej rodziny (ciocia, wujek, kuzyn, chrzestny)	18,5	19,5	22
Kolega lub koleżanka	7	6	6
Nieadekwatne odpowiedzi	8	4,5	3,5

Tabela 21. Posiadanie mentora przez chłopców: porównanie klas I, II i III

	Klasa I (N=1425) %	Klasa II (N=1442) %	Klasa III (N=1437) %
Nie ma takiej osoby	48	56	58
Wychowawca, nauczyciel, pedagog, trener, ksiądz	2	2	1,5
Babcia lub/i dziadek	17	14	10
Krewni z dalszej rodziny (ciocia, wujek, kuzyn, chrzestny)	19,5	18	17
Kolega lub koleżanka	5	5,5	6,5
Nieadekwatne odpowiedzi	8	4,5	7

Tabela 22. Posiadanie mentora przez dziewczęta: porównanie klas I, II i III

	Klasa I (N=1521) %	Klasa II (N=1498) %	Klasa III (N=1533) %
Nie ma takiej osoby	34,5	39	39
Wychowawca, nauczyciel, pedagog, trener, ksiądz	4	3	4
Babcia lub/i dziadek	20	15	13
Krewni z dalszej rodziny (ciocia, wujek, kuzyn, chrzestny)	26,5	29	28
Kolega lub koleżanka	8	10	12
Nieadekwatne odpowiedzi	6,5	3	3

2.5. Stosunek uczniów do szkoły i nauczycieli

Wyniki wielu badań pokazują, że klimat szkoły jest znaczącym czynnikiem w rozwoju dzieci i młodzieży (Kulesza, 2007). Szkoły legitymujące się pozytywnym klimatem społecznym lepiej radzą sobie z zachowaniami ryzykownymi młodzieży i mają lepsze efekty kształcenia. W naszej ankiecie zawarliśmy kilka pytań dotyczących wybranych elementów klimatu szkoły, w tym: stosunku uczniów do nauczycieli, do wychowawcy klasy i do szkoły jako całości. Frekwencje odpowiedzi na te pytania zostały przedstawione w dwóch tabelach (23 i 24), oddzielnie dla gimnazjów publicznych i niepublicznych.

Stosunek do szkoły. Pomędzy pierwszą i trzecią klasą gimnazjum zdecydowanie pogorszył się stosunek uczniów do szkoły jako całości. O ile w pierwszych klasach ok. 20% uczniów szkół publicznych i ok. 40% szkół niepublicznych uznawało za całkowicie prawdziwe twierdzenie „lubię szkołę”, o tyle w klasach trzecich te wskaźniki wyniosły już tylko odpowiednio ok. 10% i 20% (tabele 23 i 24). Oznacza to, że liczba uczniów mających zdecydowanie pozytywny stosunek do szkoły zmniejszyła się o połowę w trakcie trwania edukacji w gimnazjum. Jednocześnie wyraźnie zwiększyły się odsetki uczniów mających negatywny stosunek do szkoły. W gimnazjach publicznych około jedna czwarta drugo- i trzecioklasistów na pytanie „czy lubię szkołę?” wybrała odpowiedź „całkowicie nieprawdziwe” (tabela 23). W gimnazjach niepublicznych uczniów mających negatywny emocjonalny stosunek do szkoły było mniej więcej o połowę mniej. Około 12-13% drugo- i trzecioklasistów z gimnazjów niepublicznych nie lubiło swojej szkoły (tabela 24).

Wychowawca klasy i nauczyciele. W gimnazjach publicznych uczniów, którzy zdecydowanie lubili swoich nauczycieli (na pytanie „czy lubię nauczycieli, którzy mnie uczą?” wybrali odpowiedź „całkowicie prawdziwe”) ubywało mniej więcej o połowę w trakcie trzyletniej nauki w szkole. W pierwszych klasach było ich ok. 20%, a w trzecich już tylko ok. 9% (tabela 23). W gimnazjach niepublicznych ten wskaźnik również się zdecydowanie zmniejszył, z 30% w klasach pierwszych do ok. 18% w klasach trzecich (tabela 24). Na pocieszenie dla nauczycieli uczących w warszawskich gimnazjach możemy podać, że mniej więcej na tym samym wysokim poziomie (ponad 50%) utrzymała się odpowiedź „raczej prawdziwe”, która może być traktowana jako oznaka pozytywnego stosunku uczniów do nauczycieli. Wychowawcy klasy, którzy z racji pełnionej funkcji częściej niż inni nauczyciele angażują się w sprawy ważne dla uczniów, otrzymali ogólnie rzecz biorąc lepsze oceny niż inni nauczyciele. Wyższe oceny wychowawców klas odnotowano w gimnazjach publicznych i niepublicznych. Jednak i w tym przypadku w trakcie trzyletniej nauki w gimnazjum liczba uczniów, którzy zdecydowanie lubili swoich wychowawców, zmniejszyła się o kilkanaście punktów procentowych (tabele 23, 24).

Tabela 23. Stosunek uczniów do szkoły i nauczycieli w pierwszych, drugich i trzecich klasach gimnazjum. Frekwencje odpowiedzi w grupie uczniów gimnazjów publicznych

		Całkowicie nieprawdziwe %	Raczej nieprawdziwe %	Raczej prawdziwe %	Całkowicie prawdziwe %
Lubię nauczyciela, który pełni rolę wychowawcy mojej klasy	kl. I N=2716	8,9	11,9	28,2	51,1
	kl. II N=2679	14,2	13,4	34,2	38,2***
	kl. III N=2703	14,4	15,1	36	34,6**
Lubię nauczycieli, którzy uczą mnie w tym roku	kl. I N=2716	5,8	19,6	55,2	19,4
	kl. II N=2687	9	26,2	53,6	11,3***
	kl. III N=2715	8,3	30	52,9	8,9**
Lubię szkołę	kl. I N=2716	17,9	21,5	40,8	19,8
	kl. II N=2689	24	26,6	37,1	12,3***
	kl. III N=2719	23,7	29,9	36,1	10,3*

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 24. Stosunek uczniów do nauczycieli i szkoły w pierwszych, drugich i trzecich klasach gimnazjum. Frekwencje odpowiedzi w grupie uczniów gimnazjów niepublicznych

		Całkowicie nieprawdziwe %	Raczej nieprawdziwe %	Raczej prawdziwe %	Całkowicie prawdziwe %
Lubię nauczyciela, który pełni rolę wychowawcy mojej klasy	kl. I N=263	9,9	12,2	31,9	46
	kl. II N=268	16,4	17,9	35,8	29,9***
	kl. III N=283	19,4	14,1	34,6	31,8
Lubię nauczycieli, którzy uczą mnie w tym roku	kl. I N=265	3	9,4	56,6	30,9
	kl. II N=269	2,2	19,3	60,2	18,2***
	kl. III N=286	2,8	21,3	58	17,8
Lubię szkołę	kl. I N=264	7,2	17,4	36,7	38,6
	kl. II N=270	12	23	38,5	26,3**
	kl. III N=284	13,4	19,7	46,5	20,4

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

3. Zmiany w rozpowszechnieniu zachowań problemowych/ryzykownych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjum

3.1. Zachowania agresywne i przemoc

Tabele 25-28 przedstawiają wyniki dotyczące rozpowszechnienia zachowań agresywnych w poszczególnych latach nauki w gimnazjach publicznych, niepublicznych oraz w grupie chłopców i dziewcząt. Bójki w szkole oraz agresja werbalna wobec nauczycieli były najczęściej występującymi zachowaniami agresywnymi wśród gimnazjalistów. Co ciekawe, w ciągu trzech lat pobytu w gimnazjum kierunki zmian w rozpowszechnieniu tych dwóch zachowań okazały się przeciwstawne. Rozpowszechnienie bójek zmniejszyło się pomiędzy pierwszą i trzecią klasą o kilka punktów procentowych, natomiast rozpowszechnienie agresji werbalnej wobec nauczycieli zwiększyło się o kilka punktów procentowych. Doprowadziło to do sytuacji, w której agresja werbalna wobec nauczycieli stała się w trzecich klasach najbardziej rozpowszechnionym zachowaniem agresywnym gimnazjalistów.

Bójki z kolegami/koleżankami w szkole. Na udział w bójkach z kolegami/koleżankami w szkole wskazało 23% trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i 18% z gimnazjów niepublicznych (ryciny 1 i 2). Wyniki naszych badań wskazują na istotne zmniejszenie się częstości występowania bójek w gimnazjum, zarówno pomiędzy pierwszą i drugą klasą, jak i pomiędzy drugą i trzecią klasą. W sumie pomiędzy pierwszym a trzecim rokiem nauki w gimnazjum odnotowano znaczący spadek liczby uczniów wdających się w bójki szkolne, zarówno wśród uczniów gimnazjów publicznych (z ok. 33% do 23%, tabela 25), jak i niepublicznych (z 32% do 18%, tabela 26). W każdym roku edukacji w gimnazjum w bójki z kolegami w szkole znacznie częściej wdawali się chłopcy, ale liczba takich zachowań wśród chłopców systematycznie malała wraz z wiekiem (z 52% w I klasie do 36% w III klasie, tabela 27). W przypadku dziewcząt nie odnotowano znaczących różnic w rozpowszechnieniu bójek między drugim i trzecim rokiem nauki gimnazjum (tabela 28).

Agresja werbalna wobec nauczycieli. Ponad jedna czwarta trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i niepublicznych miała na swoim koncie przynajmniej jeden incydent ubliżania nauczycielowi (rycina 1). Ogólnie rzecz ujmując, rozpowszechnienie tego typu zachowań zwiększyło się pomiędzy I i III rokiem nauki w gimnazjum. Największy istotny wzrost rozpowszechnienia aktów agresji werbalnej wobec nauczycieli odnotowano pomiędzy pierwszą i drugą klasą w gimnazjach publicznych (z 20,5% w I klasie do 26% w II klasie, tabela 25) oraz pomiędzy drugą i trzecią klasą w gimnazjach niepublicznych (z 20,5% w II klasie do 25,5% w III klasie, tabela 26). Chłopcy częściej niż dziewczęta ubliżali nauczycielom, ale wzrost częstości tego zachowania pomiędzy I i III rokiem nauki odnotowano w obu grupach, zarówno dziewcząt, jak i chłopców (tabele 27, 28, ryciny 3, 4).

Bójki grupowe. Około 15% uczniów trzecich klas z gimnazjów publicznych i 6% uczniów z gimnazjów niepublicznych brało udział w bójkach grupowych z innymi grupami młodzieży (tabele 25, 26). Wyniki naszych trzyletnich badań wskazują na względnie stały poziom rozpowszechnienia takich zachowań agresywnych wśród uczniów gimnazjów publicznych oraz spadek częstości takich zachowań pomiędzy drugą i trzecią klasą w gimnazjach niepublicznych. W rezultacie tych zmian trzecioklasiści z gimnazjów niepublicznych ok. dwukrotnie rzadziej angażowali się w bójki grupowe niż ich koledzy i koleżanki z gimnazjów publicznych (ryciny 1, 2). Dziewczęta ponad dwukrotnie rzadziej niż chłopcy angażowały się w bójki grupowe przez cały okres pobytu w gimnazjum (tabele 27, 28).

Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś. Do tego rodzaju czynów przyznało się w ankiecie 13% uczniów trzecich klas gimnazjów publicznych i 8% trzecioklasistów z gimnazjów niepublicznych (tabele 25, 26). W rozpowszechnieniu tego typu zachowań nie odnotowano istotnych zmian pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w gimnazjum. Niemal trzykrotnie częściej do tych czynów przyznawali się chłopcy – dotyczyło to całego okresu pobytu w gimnazjum (tabele 27, 28).

Noszenie/używanie niebezpiecznych narzędzi. Około 12% uczniów trzecich klas z gimnazjów publicznych i niepublicznych przyznawało się do noszenia ze sobą niebezpiecznych narzędzi, takich jak nóż czy kastet (tabele 25, 26). Kilka (2-5) procent zrobiło z nich użytek w celu wymuszenia czegoś od drugiej osoby. Pomędzy I i II rokiem badania znacząco zwiększyła się liczba uczniów szkół publicznych, którzy przyznali się do noszenia niebezpiecznych narzędzi (z 10% pierwszoklasistów do 13% drugoklasistów). Pomędzy II i III rokiem nauki nie odnotowano znaczących zmian w częstości tych zachowań. Chłopcy trzy- lub czterokrotnie częściej przyznawali się do noszenia i używania niebezpiecznych narzędzi niż dziewczęta, ale istotny wzrost częstości tych zachowań pomiędzy pierwszą i drugą klasą dotyczył zarówno dziewcząt, jak i chłopców (tabele 27, 28, ryciny 3, 4).

Cyberprzemoc. Zachowaniem, które po raz pierwszy zostało włączone do badania w trzeciej klasie, było ośmieszanie lub oczernianie kogoś w Internecie lub za pomocą telefonu komórkowego. Do udziału w cyberprzemocy (przynajmniej 1 raz w roku poprzedzającym badanie) przyznało się ok. 14-15% uczniów trzecich klas gimnazjów publicznych i niepublicznych (tabele 25, 26). Niemal dwukrotnie częściej sprawcami cyberprzemocy byli chłopcy (tabele 27, 28).

Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole. Około jedna trzecia uczniów klas trzecich z gimnazjów publicznych i ok. jedna piąta trzecioklasistów z gimnazjów niepublicznych podała w ankiecie, że w ciągu ostatnich kilku tygodni była ofiarą przemocy rówieśniczej na terenie swojej szkoły lub w jej pobliżu (tabele 25, 26). Pomędzy pierwszym i trzecim rokiem nauki o kilka punktów procentowych zmniejszyły się odsetki uczniów doświadczających przemocy fizycznej bądź psychicznej, zarówno w gimnazjach publicznych, jak i niepublicznych. Chłopcy częściej niż dziewczęta doświadczali przemocy

rówieśniczej przez wszystkie lata nauki w gimnazjum, ale w trzecich klasach odnotowano zmniejszenie się odsetków „ofiar” przemocy rówieśniczej wśród chłopców, podczas gdy wśród dziewcząt odsetek „ofiar” przemocy pozostał na niezmiennym poziomie (tabele 27, 28).

Tabela 25. Porównanie rozpowszechnienia zachowań agresywnych i przemocy w I, II i III klasach gimnazjów publicznych

Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=2674) %	Klasa II (N=2688) %	Klasa III (N=2705) %
Bójki z kolegami/koleżankami	33,5	28***	23***
Ublżanie nauczycielom	20,5	26***	27
Bójki grupowe	16	15	15
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	14	13,5	13
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	10	13***	12
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	3,5	4	5
Cyberprzemoc	Brak pytania	Brak pytania	15
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	38	36	33*

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 26. Porównanie rozpowszechnienia zachowań agresywnych i przemocy w I, II i III klasach gimnazjów niepublicznych

Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=261) %	Klasa II (N=269) %	Klasa III (N=285) %
Bójki z kolegami/koleżankami	32	26	18*
Ublżanie nauczycielom	20	20,5	25,5
Bójki grupowe	8,5	11	6*
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	9	10	8
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	8,5	13	12
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	1	4*	2
Cyberprzemoc	Brak pytania	Brak pytania	14
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	32	27	26

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 27. Porównanie rozpowszechnienia zachowań agresywnych i przemocy wśród chłopców w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

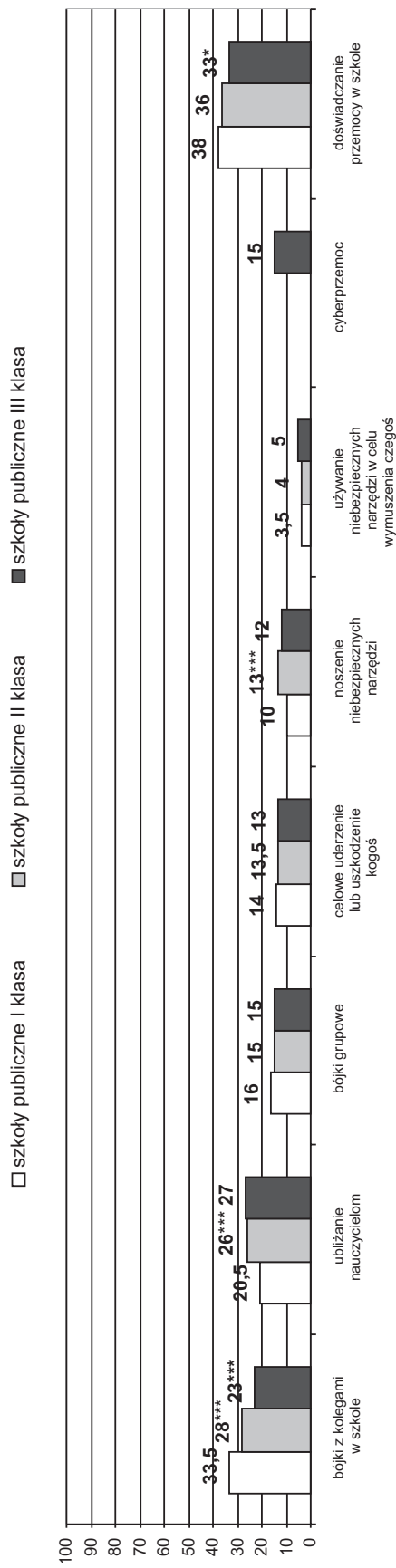
Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=1343) %	Klasa II (N=1441) %	Klasa III (N=1426) %
Bójki z kolegami/koleżankami	52	44***	36***
Ublżanie nauczycielom	22	29***	32
Bójki grupowe	23	22	20
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	19	20	20
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	16	19*	20
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	5	7*	8
Cyberprzemoc	Brak pytania	Brak pytania	19
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	46	44	39**

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 28. Porównanie rozpowszechnienia zachowań agresywnych i przemocy wśród dziewczynek w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

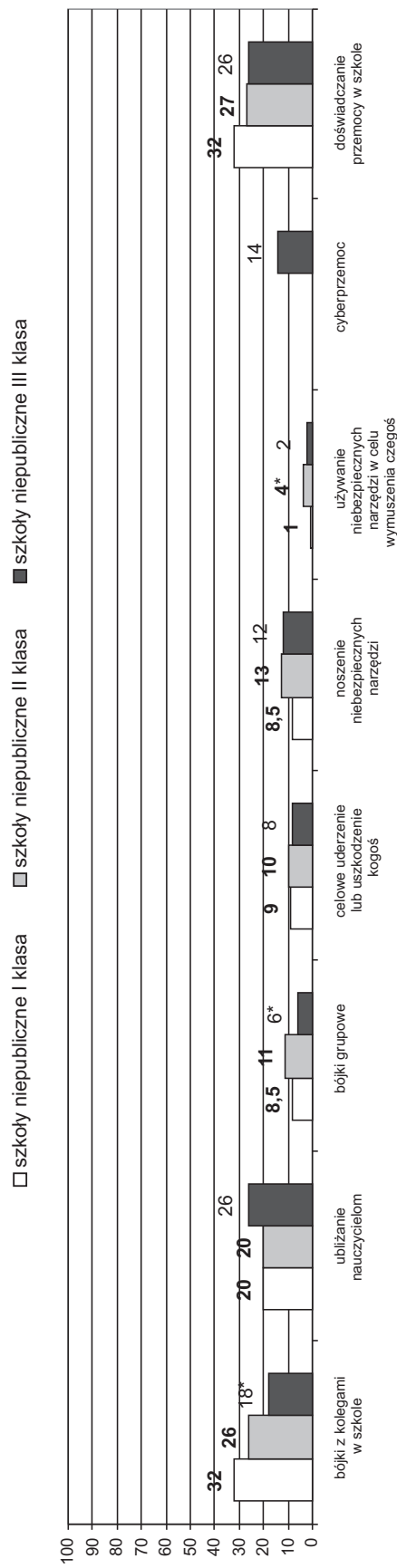
Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=1500) %	Klasa II (N=1492) %	Klasa III (N=1542) %
Bójki z kolegami/koleżankami	16	11,5***	11
Ublżanie nauczycielom	19	22*	23
Bójki grupowe	8	8	8
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	8	6*	6
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	3,5	6,5***	5
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	1	1,5	2
Cyberprzemoc	Brak pytania	Brak pytania	11
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	29	26*	26

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

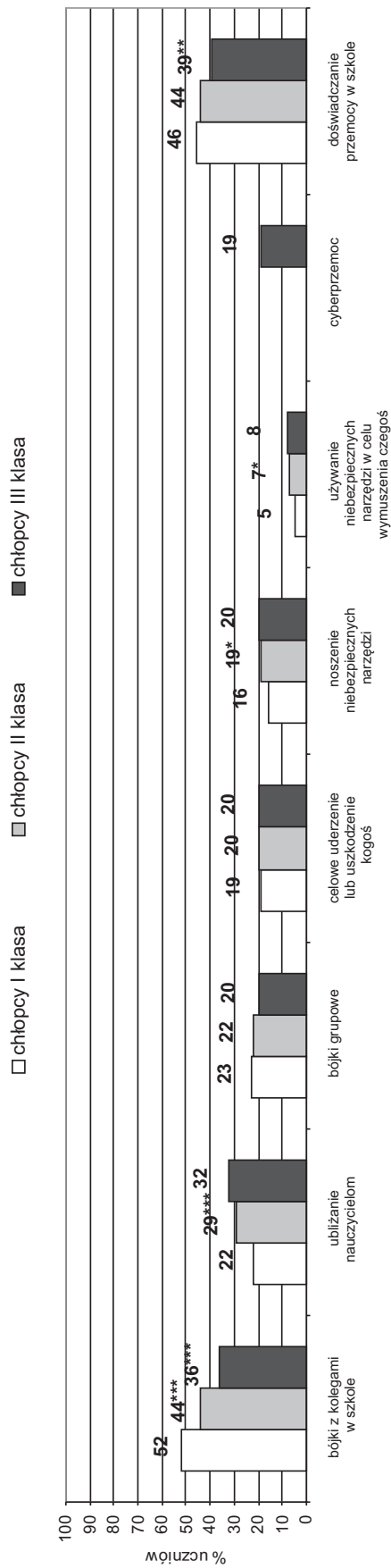

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

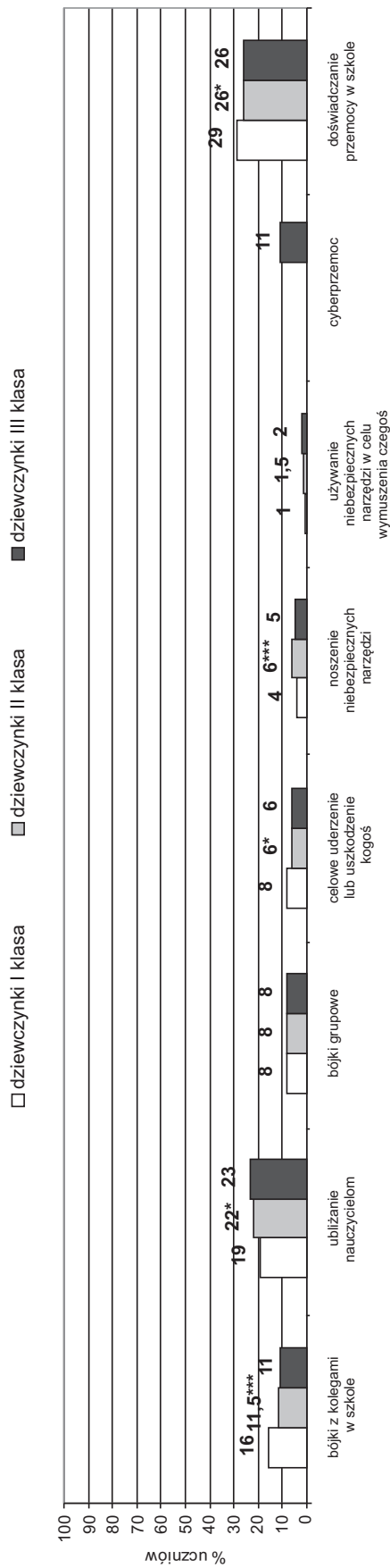
Rycina 1. Zachowania związane z przemocą (przynajmniej raz w ostatnim roku) w I, II i III klasie, gimnazja publiczne I klasa (N=2674), II klasa (N=2688), III klasa (N=2705); *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 2. Zachowania związane z przemocą (przynajmniej raz w ostatnim roku) w I, II i III klasie, gimnazja niepubliczne I klasa (N=261), II klasa (N=269), III klasa (N=285)

Rycina 3. Występowanie zachowań związanych z przemocą (przynajmniej raz w ostatnim roku) u chłopców – w I klasie (N=1343), II klasie (N=1441) i III klasie (N=1426); *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 4. Występowanie zachowań związanych z przemocą (przynajmniej raz w ostatnim roku) u dziewczynek – w I klasie (N=1500), II klasie (N=1492) i III klasie (N=1542); *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

3.2. Wykroczenia

Tabele 29-32 przedstawiają wyniki dotyczące rozpowszechnienia wykroczeń (zachowań niezgodnych z prawem) w poszczególnych latach nauki w gimnazjach publicznych, niepublicznych oraz w grupie chłopców i dziewcząt.

Z perspektywy trzech lat nauki w gimnazjum, do wykroczeń najczęściej popełnianych przez gimnazjalistów należały:

- celowe zniszczenie czegoś w szkole
- kłopoty z policją, „bo zrobiłem coś złego”
- wizyta na czyjejs posesji bez zgody właściciela
- wynoszenie rzeczy ze sklepu

Do tych zachowań przynajmniej raz w ostatnim roku przyznawało się około 10-15% gimnazjalistów.

Celowe zniszczenie czegoś w szkole. Do celowego zniszczenia rzeczy należących do szkoły przyznało się w ankiecie ok. 15% trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i 13% z gimnazjów niepublicznych (tabele 29, 30). Pomiędzy pierwszą i drugą klasą odnotowano znaczący wzrost tych zachowań. Chłopcy ok. dwukrotnie częściej niż dziewczęta mieli na swoim koncie tego typu zachowania (tabele 31, 32, ryciny 7, 8).

Kłopoty z policją. Kłopoty z policją sygnalizowało 14% trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i 9% trzecioklasistów z gimnazjów niepublicznych (tabele 29, 30). Pomiędzy I i II rokiem nauki znacząco zwiększyły się odsetki uczniów z gimnazjów publicznych, którzy mieli kłopoty z policją z powodu „zrobienia czegoś złego”. Ten wzrost dotyczył zarówno chłopców, jak i dziewcząt. W III roku badań nie odnotowano znaczących zmian rozpowszechnienia tego zachowania. Chłopcy ponad dwukrotnie częściej niż dziewczęta popełniali takie wykroczenia, które powodowały kłopoty z policją (tabela 31, 32, rycina 7, 8).

Wizyta na czyjejs posesji bez zgody właściciela. Do dość częstych wykroczeń gimnazjalistów należy również wchodzenie na czyjąś posesję bez zgody właściciela. W grupie trzecioklasistów 12% uczniów gimnazjów publicznych i 10% uczniów gimnazjów niepublicznych przynajmniej raz w ostatnim roku popełniło to wykroczenie (tabele 29, 30). W ciągu trzech lat nauki w gimnazjum nie odnotowano znaczących zmian w rozpowszechnieniu tego zachowania. Chłopcy prawie dwukrotnie częściej niż dziewczęta wchodzili na czyjąś posesję bez zgody właściciela (tabele 31, 32, ryciny 7, 8).

Wynoszenie rzeczy ze sklepu. Do stosunkowo częstych wykroczeń gimnazjalistów należy również wynoszenie rzeczy ze sklepu bez płacenia. Około 10-11% uczniów trzecich klas z gimnazjów publicznych i niepublicznych przynajmniej raz w ostatnim roku popełniło to wykroczenie (tabele 29, 30). W ciągu trzech lat nauki w gimnazjum nie odnotowano znaczących zmian w rozpowszechnieniu tego zachowania. Chłopcy prawie dwukrotnie częściej niż dziewczęta popełniali to wykroczenie (tabele 31, 32, ryciny 7, 8).

Pozostałe wykroczenia. Nasze badania wskazują, że kilka pozostałych wykroczeń należy do zachowań o mniejszym stopniu rozpowszechnienia. Poniżej progu 10% znalazły się następujące wykroczenia gimnazjalistów:

- podpalenie cudzej własności,
- kradzieże rzeczy poniżej i powyżej wartości 50 złotych,
- wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela,
- korzystanie z samochodu bez zgody właściciela,
- udział w handlu narkotykami.

Niepokojące dane dotyczą udziału gimnazjalistów w handlu narkotykami. W klasach trzecich 5% młodzieży (z gimnazjów publicznych i niepublicznych) przyznało, że przynajmniej raz w ostatnim roku sprzedawało

marihuanę lub inne narkotyki (tabele 29, 30). Rozpowszechnienie tego niepokojącego wykroczenia rosło w ciągu trzech lat nauki wśród uczniów gimnazjów publicznych (tabela 29) oraz wśród chłopców (tabela 31).

Wskaźniki rozpowszechnienia pozostałych wykroczeń (z wyjątkiem handlu narkotykami) utrzymywały się mniej więcej tym samym poziomie w drugich i trzecich klasach gimnazjum. Pomiedzy pierwszym i drugim rokiem nauki w gimnazjach publicznych odnotowano istotne wzrosty w częstości kilku wykroczeń (tabela 29, rycina 5). Wszystkie te wykroczenia zdecydowanie częściej popełniali chłopcy niż dziewczęta (tabele 31, 32, ryciny 7, 8).

Tabela 29. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń w I, II i III klasach gimnazjów publicznych

Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=2674) %	Klasa II (N=2680) %	Klasa III (N=2703) %
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	13	15*	15
Kłopoty z policją	11	14,5***	14
Wizyta na czyjejs posesji bez zgody właściciela	11	12,5	12
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	10	10	11
Podpalenie cudzej własności	5,5	6	6
Kradzież < 50 zł	7	7	9*
Kradzież > 50 zł	4	5,5*	5,5
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	1	4*	4
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	3	3	4
Udział w handlu narkotykami	2,5	3,5*	5*

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 30. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń w I, II i III klasach gimnazjów niepublicznych

Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=261) %	Klasa II (N=268) %	Klasa III (N=285) %
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	13	18	13
Kłopoty z policją	8	10	9
Wizyta na czyjejs posesji bez zgody właściciela	9	12	10
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	7	6	6
Podpalenie cudzej własności	3,5	6	4
Kradzież < 50 zł	5	6	7
Kradzież > 50 zł	1,5	4	3
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	1	2	2
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	0	2*	2
Udział w handlu narkotykami	1	2	5

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 31. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń wśród chłopców w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

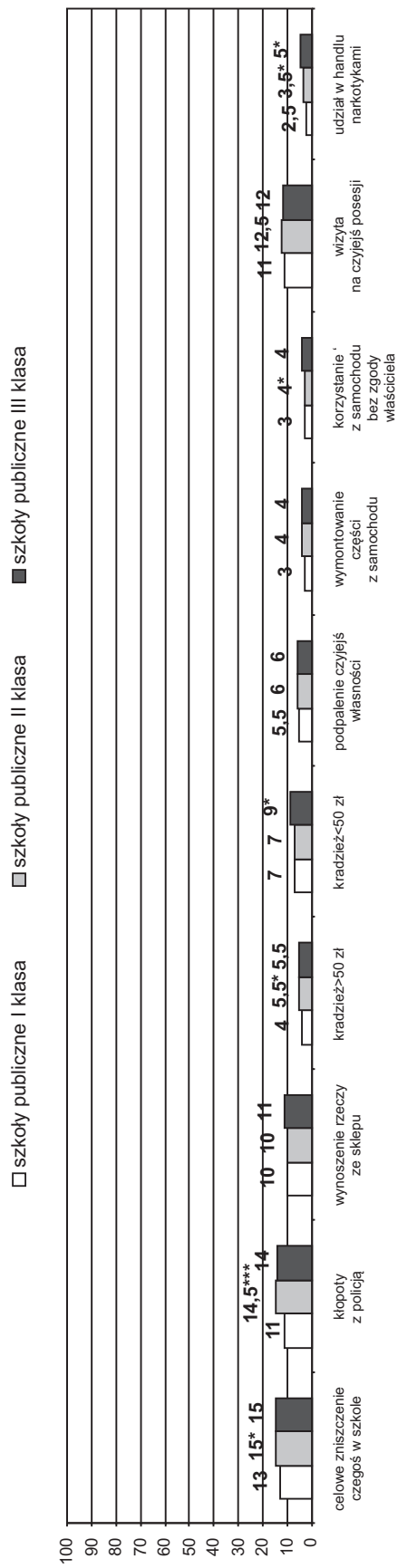
Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=1343) %	Klasa II (N=1435) %	Klasa III (N=1425) %
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	16	20***	21
Kłopoty z policją	16	20***	19
Wizyta na czyjejś posesji bez zgody właściciela	14	16*	17
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	13	14	14
Podpalenie cudzej własności	8	10	9
Kradzież < 50zł	9	9,5	12*
Kradzież > 50 zł	6	7,5*	8
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	5	7*	6
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	4	6*	6
Udział w handlu narkotykami	3,5	5*	7*

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 32. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń wśród dziewczynek w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

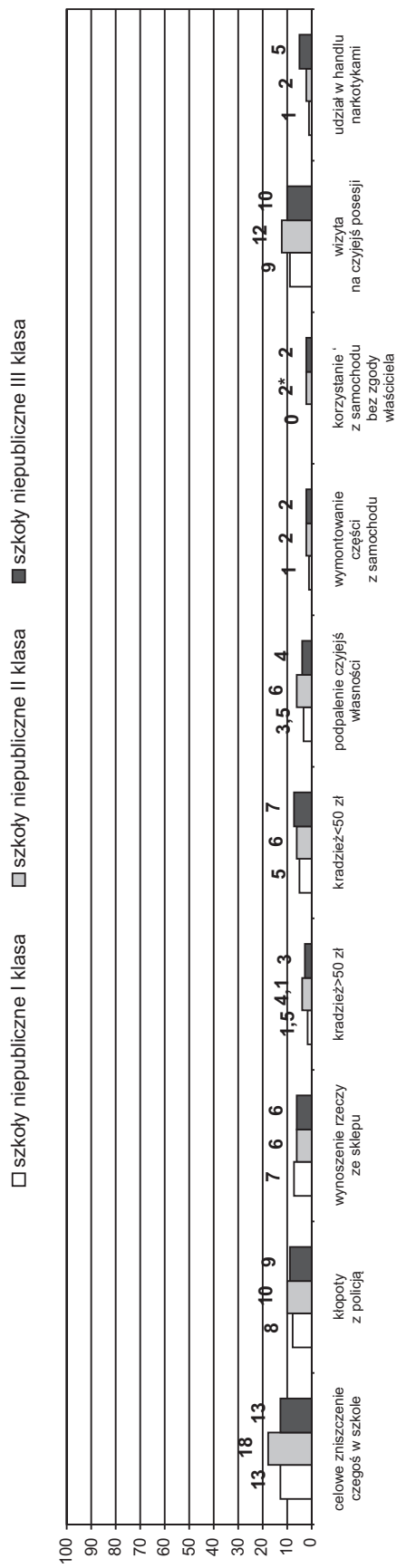
Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=1480) %	Klasa II (N=1498) %	Klasa III (N=1542) %
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	11	11	10
Kłopoty z policją	6	8*	9
Wizyta na czyjejś posesji bez zgody właściciela	8	9	8
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	6	6	7
Podpalenie cudzej własności	2,5	2,5	2
Kradzież < 50zł	5	5	5
Kradzież > 50 zł	3	3	3
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	1	1	1
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	1	1	1
Udział w handlu narkotykami	1	1,5	2,5

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

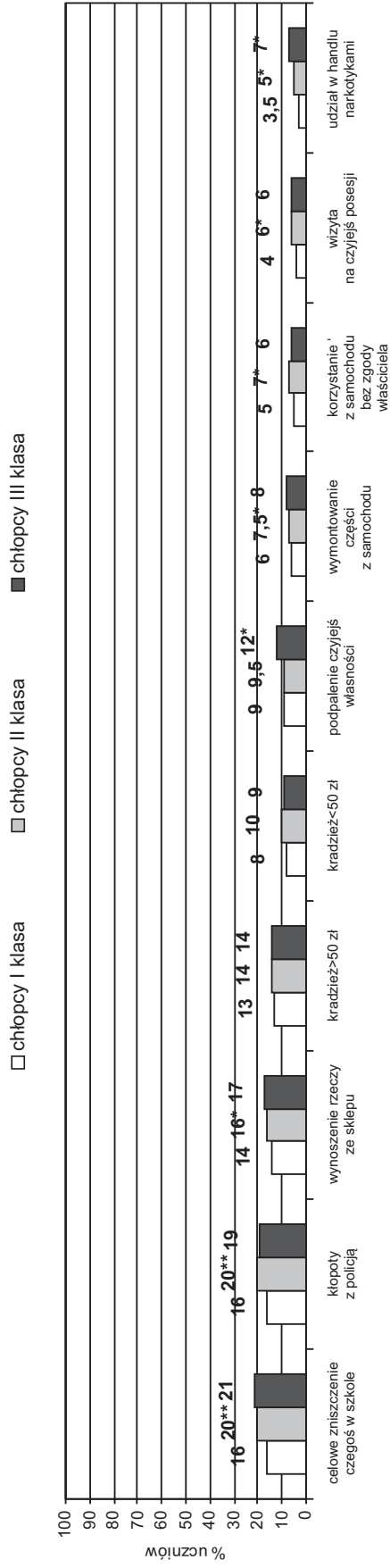
*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 5. Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku) w I, II i III klasie, gimnazja publiczne I klasa (N=2674), II klasa (N=2680), III klasa (N=2703)

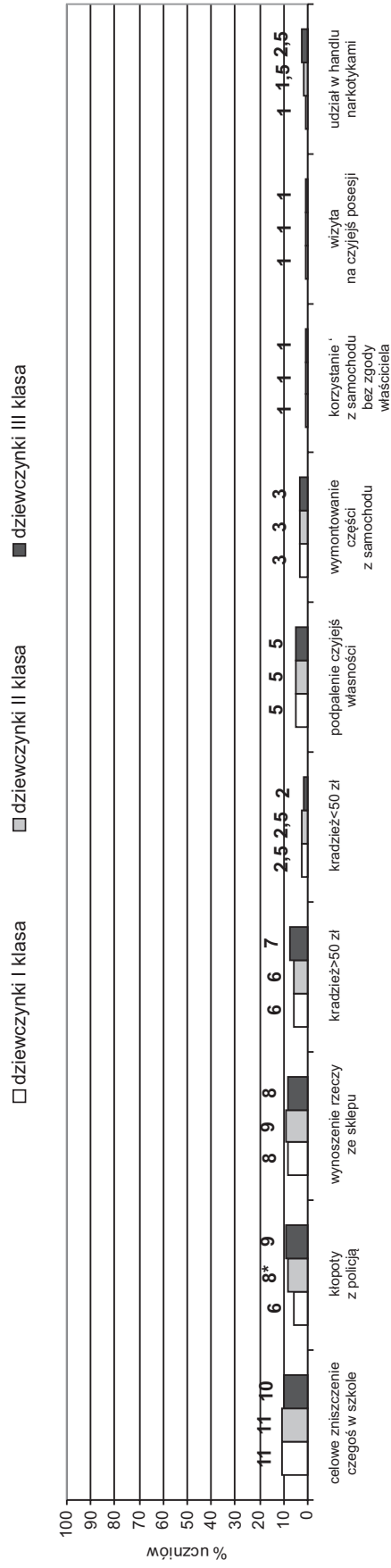
*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 6. Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku) w I, II i III klasie; gimnazja niepubliczne I klasa (N=261), II klasa (N=268), III klasa (N=285)

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 7. Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku) podejmowane przez chłopców w I klasie (N=1343), II klasie (N=1435) i III klasie (N=1425)

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 8. Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku) podejmowane przez dziewczyny w I klasie (N=1480), II klasie (N=1498) i III klasie (N=1542)

3.3. Substancje psychoaktywne

Tabele 33-36 przedstawiają wyniki dotyczące rozpowszechnienia zachowań związanych z używaniem substancji psychoaktywnych w poszczególnych latach nauki w gimnazjach publicznych, niepublicznych oraz w grupie chłopców i dziewcząt.

W ciągu trzech lat nauki w gimnazjum nastąpił istotny wzrost wszystkich analizowanych wskaźników rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych (tabele 33, 34). Dotyczyło to:

- picia alkoholu w ostatnim roku,
- picia alkoholu w ostatnich 30 dniach,
- upijania się w ciągu ostatniego roku,
- palenia papierosów kiedykolwiek w życiu,
- palenia papierosów w ostatnich 30 dniach,
- używania narkotyków kiedykolwiek w życiu,
- używania narkotyków w ostatnim roku,
- używania narkotyków w ostatnich 30 dniach.

Wzrost rozpowszechnienia tych zachowań dotyczył uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych, dziewcząt i chłopców (ryciny 9-12).

Picie alkoholu i upijanie się. Alkohol był najczęściej używaną przez gimnazjalistów substancją psychoaktywną we wszystkich latach nauki w gimnazjum. Ponad 70% trzecioklasistów gimnazjów publicznych i niepublicznych przynajmniej raz piło alkohol w roku poprzedzającym badanie. Trzy wskaźniki picia alkoholu jednoznacznie wskazują, że pomiędzy pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą grupa gimnazjalistów mających doświadczenia w picu alkoholu i upijaniu się zwiększała się każdorazowo o około kilkanaście procent. Na przykład w grupie uczniów gimnazjów publicznych odsetki często pijących gimnazjalistów (picie w ostatnich 30 dniach) zwiększyły się z ok. 20% w pierwszej klasie do ok. 35% w drugiej klasie i do 46,5% w trzeciej klasie (tabela 33, rycina 9). Wzrost wskaźników picia alkoholu dotyczył w podobnym stopniu chłopców i dziewcząt (ryciny 11, 12). W ciągu trzech lat potroiły się odsetki uczniów z gimnazjów publicznych, którzy upili się w ostatnim roku (z 12% do 36%) a w gimnazjach niepublicznych zwiększyły się 6-krotnie (z 6% do 37%) (ryciny 9, 10). Obserwowana dynamika wzrostu wskaźników picia alkoholu w bardzo podobnym stopniu dotyczyła dziewcząt i chłopców (tabele 35, 36, ryciny 11, 12).

Palenie papierosów. Około 54% trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i niepublicznych miało za sobą palenie papierosów kiedykolwiek w życiu, a ok. 27-30% aktualnie paliło papierosy (tabele 33, 34). Podobnie jak w przypadku picia alkoholu, w ciągu trzech lat wyraźnie wrosły wskaźniki palenia papierosów. W grupie uczniów gimnazjów publicznych liczba „eksperymentatorów”, czyli tych, którzy próbowali palenia w swoim życiu, wzrosła z ok. 30% do ok. 54%, natomiast liczba bieżących palaczy gimnazjalistów zwiększyła się z ok. 9% do ok. 27% (wskaźnik: palenie w ostatnich 30 dniach poprzedzających badanie) (ryciny 9, 10). Największy wzrost częstości palenia papierosów odnotowano w grupie uczniów gimnazjów niepublicznych. Pomiędzy 1. a 3. rokiem nauki można zaobserwować niemal trzykrotny wzrost wskaźnika „kiedykolwiek w życiu” i blisko dziesięciokrotny w przypadku bieżącego palenia (tabela 34, rycina 10). Dynamika wzrostu wskaźników palenia papierosów dotyczyła dziewcząt i chłopców, choć u dziewcząt była większa niż u chłopców (ryciny 11, 12).

Używanie narkotyków. Do użycia narkotyku (przynajmniej 1 raz w roku poprzedzającym badanie) przystąpiło ok. 16-17% trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i niepublicznych (tabele 33, 34). Porównując

odsetki uczniów z trzech lat badań, obserwuje się znaczny wzrost rozpowszechnienia kontaktów z narkotykami w kolejnych latach nauki w gimnazjum. W gimnazjach publicznych pomiędzy I a III rokiem nastąpił ponad trzykrotny wzrost wskaźnika używania narkotyków (kiedykolwiek w życiu), a w gimnazjach niepublicznych – wzrost był ośmiokrotny (tabele 33, 34, ryciny 9, 10). Do używania narkotyków częściej przyznawali się chłopcy (20% w III roku) niż dziewczęta (14% w III roku), jednak zarówno w grupie chłopców, jak i dziewcząt w kolejnych latach pobytu w gimnazjum odnotowano wzrost częstości tego zachowania (tabele 35, 36, ryciny 11, 12).

Tabela 33. Porównanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych w I, II i III klasach gimnazjów publicznych

Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=2653) %	Klasa II (N=2660) %	Klasa III (N=2689) %
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	43	59,5***	72***
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	20	35***	46,5***
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	12	24***	36***
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	30	43***	54***
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	9	18***	27***
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	5	10***	17***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnim roku)	3	7***	13***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	2	4***	8***

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 34. Porównanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych w I, II i III etapie badań wśród uczniów gimnazjów niepublicznych

Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=261) %	Klasa II (N=269) %	Klasa III (N=285) %
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	38	55***	73***
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	14	28,5***	49***
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	6	22***	37***
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	18,5	37***	54***
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	3,5	12***	30***
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	2	8**	16**
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnim roku)	2	5*	14,5***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	1	2	7**

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 35. Porównanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych wśród chłopców w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

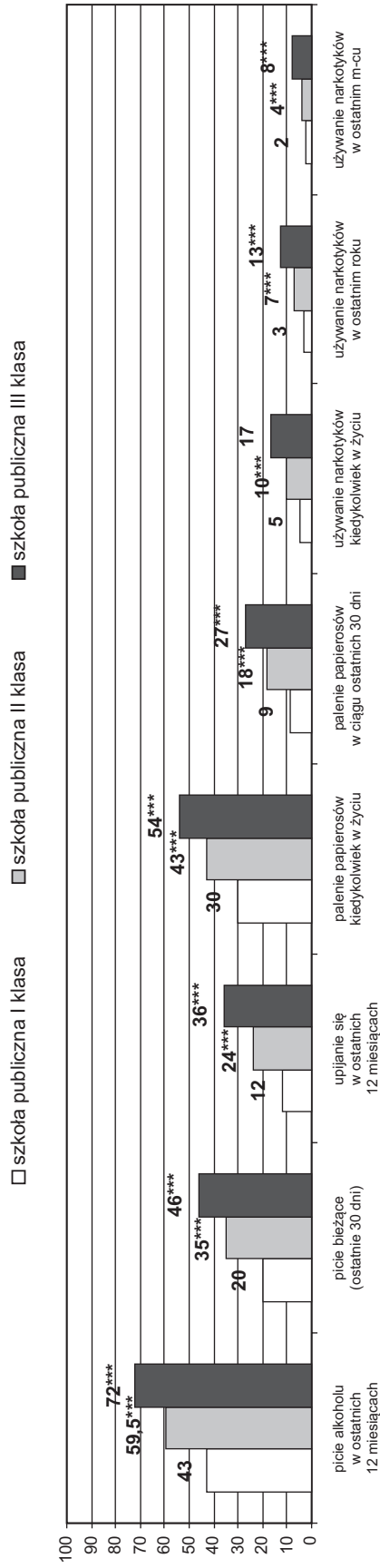
Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=1248) %	Klasa II (N=1461) %	Klasa III (N=1420) %
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	43	58***	70***
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	20	36***	49***
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	12	25***	37***
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	31	43***	52***
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	9	19***	25,5***
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	6	12***	20***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnim roku)	3	9***	17***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	2,5	5,5***	10***

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 36. Porównanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych wśród dziewczynek w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

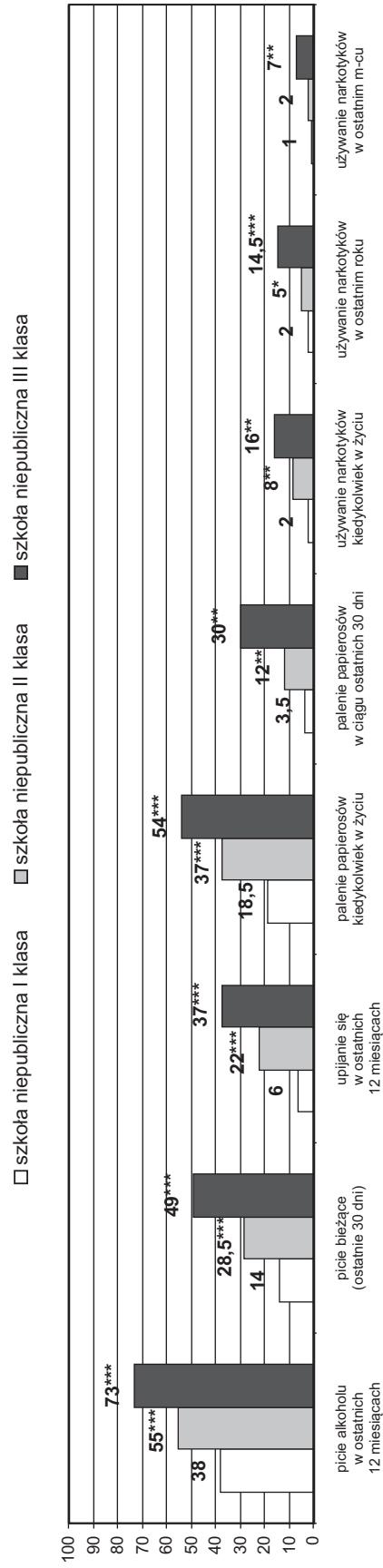
Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=1438) %	Klasa II (N=1514) %	Klasa III (N=1535) %
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	42	60***	73***
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	19	33***	45***
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	12	24***	35***
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	28	42***	56***
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	8,5	16**	29***
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	3	7***	14***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnim roku)	2	5***	10***
Narkotyki (przynajmniej raz w ostatnich 30 dniach)	1	3***	5***

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

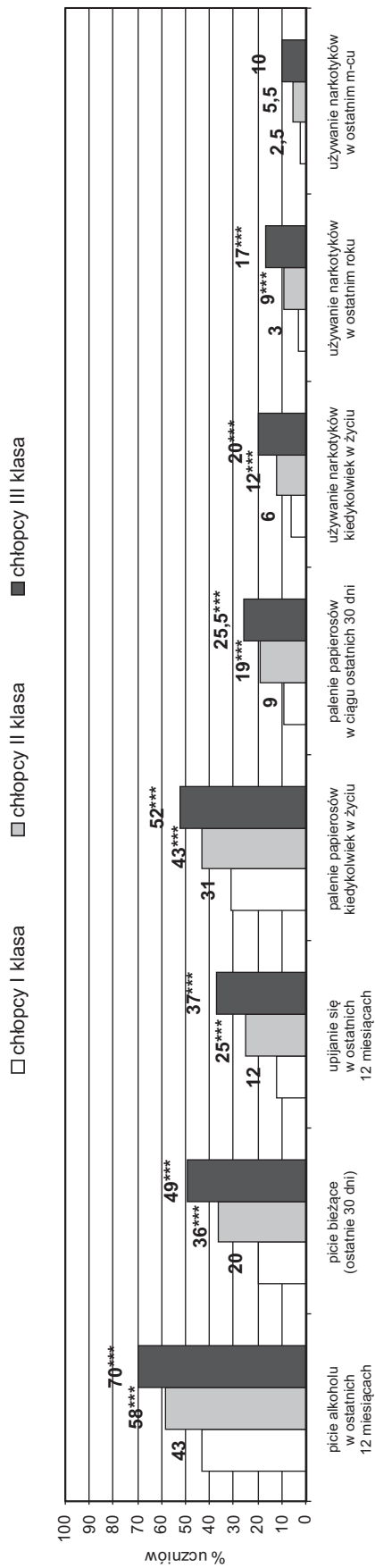
* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Rycina 9. Używanie substancji psychoaktywnych w I, II i III klasie, gimnazja publiczne. I klasa (N=2653), II klasa (N=2660), III klasa (N=2689)

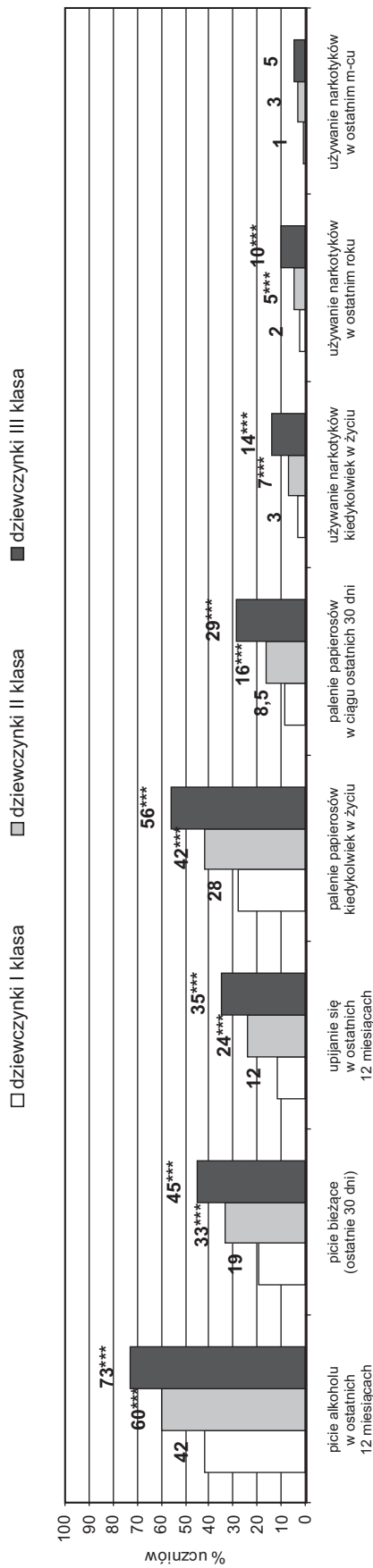
* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Rycina 10. Używanie substancji psychoaktywnych w I, II i III klasie, gimnazja niepubliczne. I klasa (N=259), II klasa (N=268), III klasa (N=285)

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 11. Używanie substancji psychoaktywnych przez chłopców w I klasie (N=1248), II klasie (N=1461) i III klasie (N=1420)

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 12. Używanie substancji psychoaktywnych przez dziewczynki w I klasie (N=1514), II klasie (N=1438), III klasie (N=1535)

3.4. Problemy szkolne

Tabele 37-40 przedstawiają wyniki dotyczące rozpowszechnienia problemów szkolnych w poszczególnych latach nauki w gimnazjach publicznych, niepublicznych oraz w grupach chłopców i dziewcząt.

W kolejnych latach nauki w gimnazjum odnotowano wzrost (największy pomiędzy I a II rokiem nauki) wskaźników rozpowszechnienia problemów szkolnych, takich jak: **opuszczanie pojedynczych lekcji, całodniowe wagary** oraz **negatywna ocena z zachowania (nieodpowiednia lub naganne)**. Do problemów szkolnych przez trzy lata nauki w gimnazjum częściej przyznawali się chłopcy oraz uczniowie gimnazjów publicznych. Odsetek uczniów, którzy powtarzali klasę (kiedykolwiek w życiu) pozostał na podobnym poziomie – ok. 5% w gimnazjach publicznych i 1% w gimnazjach niepublicznych (tabele 37, 38).

Opuszczanie pojedynczych lekcji/wagary. Niemal połowa trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i ponad 40% uczniów klas trzecich z gimnazjów niepublicznych przynajmniej raz opuściło pojedyncze lekcje w szkole w miesiącu poprzedzającym badanie. Co czwarty trzecioklasista (z gimnazjów publicznych) przyznał się również do bieżącego wagarowania (opuszczania całych dni w szkole w miesiącu poprzedzającym badanie). W gimnazjach publicznych pomiędzy I a III rokiem nauki odnotowano ponad dwukrotny, a w gimnazjach niepublicznych trzykrotny wzrost opuszczania pojedynczych lekcji i czterokrotny w przypadku całodniowych wagarów (tabele 37, 38). W drugich i trzecich klasach częściej „urywali się” z lekcji i wagarowali chłopcy oraz uczniowie gimnazjów publicznych (tabele 37-40, ryciny 13-16).

Negatywna ocena z zachowania. Osiem procent trzecioklasistów z gimnazjów publicznych i 2% z gimnazjów niepublicznych miało nieodpowiednie lub naganne oceny z zachowania w na koniec semestru poprzedzającego badanie (ryciny 13, 14). Te wyniki rozpowszechnienia utrzymały się na podobnym poziomie w porównaniu z poprzednim II rokiem nauki w gimnazjum. Znaczne zwiększenie odsetka uczniów, którzy otrzymali negatywne oceny z zachowania odnotowano pomiędzy I a II rokiem nauki, w gimnazjach publicznych (tabela 37). W każdym analizowanym etapie edukacji negatywne oceny częściej zdarzały się w grupie chłopców niż dziewcząt (tabele 39, 40).

Powtarzanie klasy. W kolejnych latach badań odsetki uczniów powtarzających klasę kiedykolwiek w życiu utrzymały się na podobnym poziomie – problem ten dotyczył ok. 5% uczniów gimnazjów publicznych i ok. 2% uczniów gimnazjów niepublicznych (tabele 37, 38). Prawie dwukrotnie częściej chłopcy niż dziewczęta powtarzali klasę (tabele 39, 40, ryciny 15, 16).

Tabela 37. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych w I, II i III klasach gimnazjów publicznych

Problemy szkolne	Klasa I (N=2735) %	Klasa II (N=2695) %	Klasa III (N=2725) %
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	20	37***	47***
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	12	23***	25
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	3,5	8*	8
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	5	6	6

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 38. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych w I, II i III klasach gimnazjów niepublicznych

Problemy szkolne	Klasa I (N=261) %	Klasa II (N=270) %	Klasa III (N=283) %
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	12	29***	41**
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	4	14,5***	17
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	1	1	2
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	1	2	1

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 39. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych wśród chłopców w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

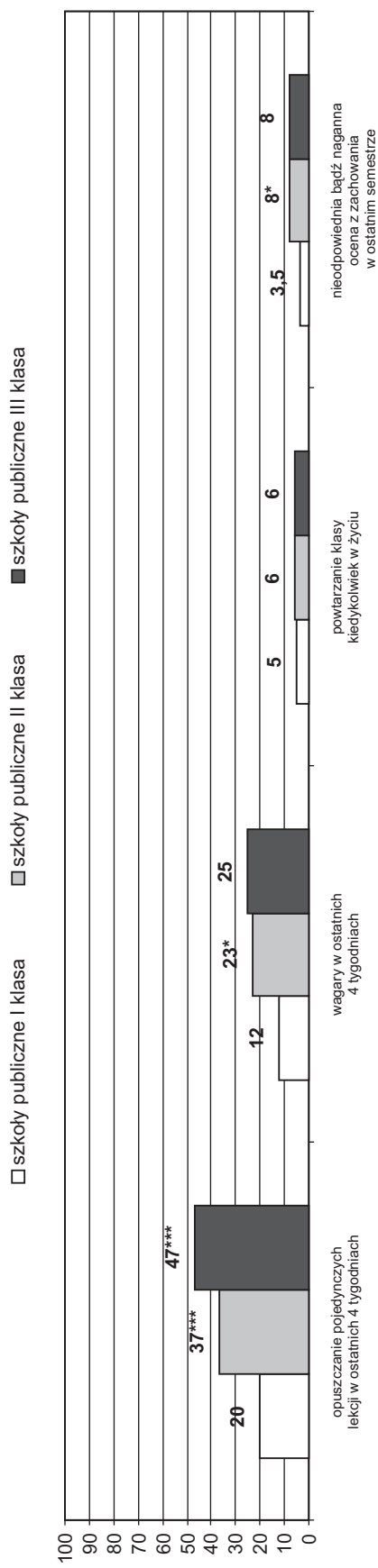
Problemy szkolne	Klasa I (N=1351) %	Klasa II (N=1446) %	Klasa III (N=1444) %
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	21	41***	48***
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	11	25***	26
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	5	10,5***	11
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	6	7	7

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 40. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych wśród dziewczynek w I, II i III klasach gimnazjów publicznych i niepublicznych

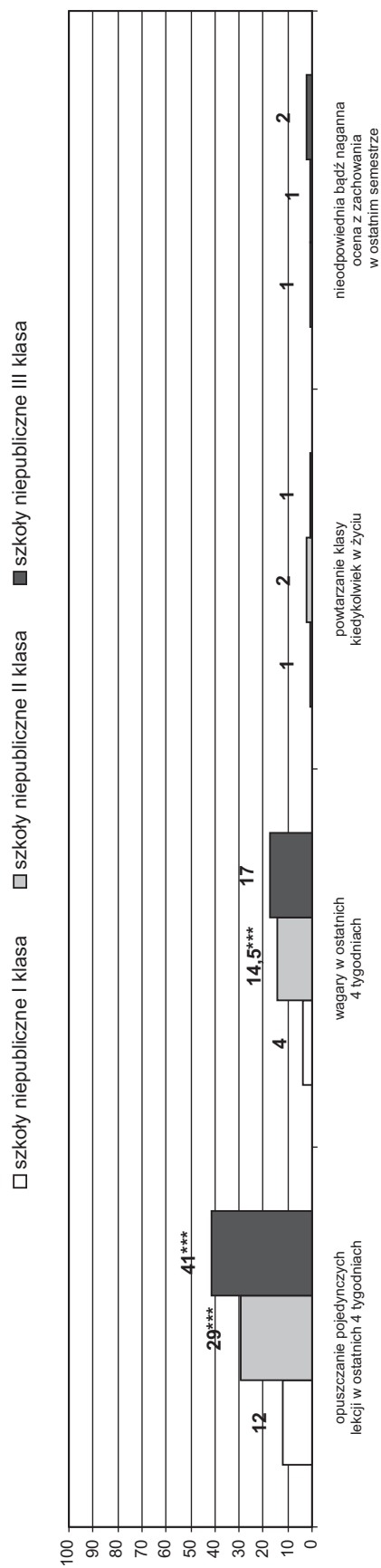
Problemy szkolne	Klasa I (N=1336) %	Klasa II (N=1507) %	Klasa III (N=1546) %
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	18	31,5***	44***
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	12	20***	22
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	1,5	4***	5
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	3	4	4

Porównania między pierwszą i drugą klasą oraz między drugą i trzecią klasą; *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

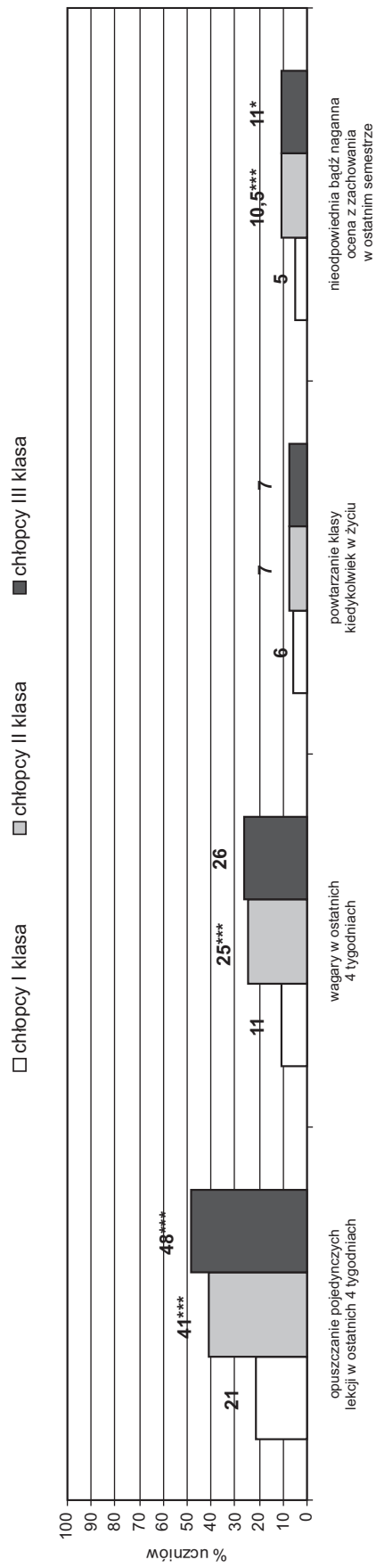
Rycina 13. Problemy szkolne w I, II i III klasie, gimnazja publiczne I klasa (N=2735), II klasa (N=2695), III klasa (N=2725)

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

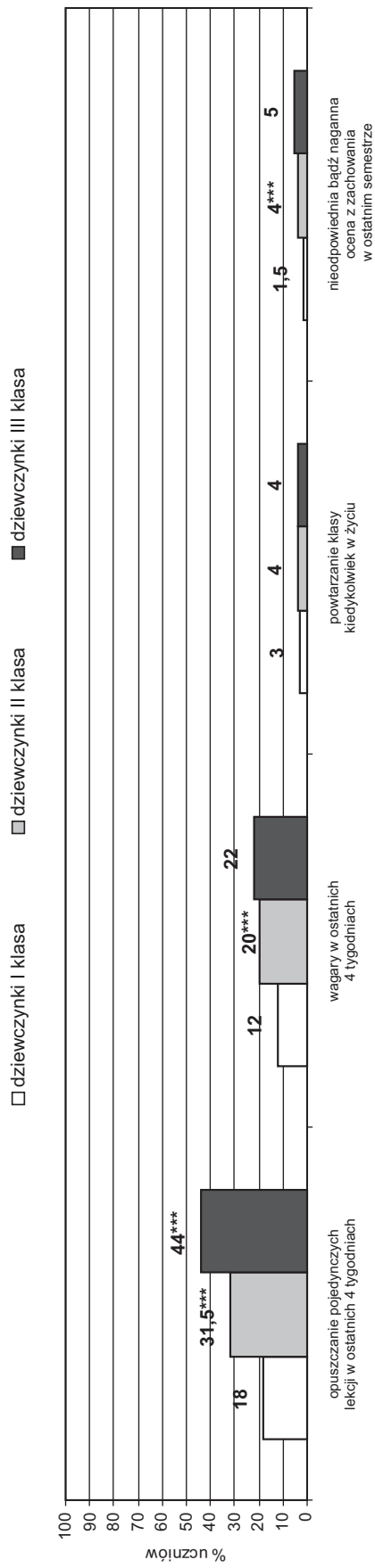
Rycina 14. Problemy szkolne w I, II i III klasie, gimnazja niepubliczne I klasa (N=268), II klasa (N=270), III klasa (N=283)

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 15. Występowanie problemów szkolnych u chłopców w I klasie (N=1351), II klasie (N=1446) i III klasie (N=1444)

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 16. Występowanie problemów szkolnych u dziewczynek w I klasie (N=1336) i w II klasie (N=1507) i w III klasie (N=1546)

3.5. Dynamika zmian w gimnazjach publicznych i niepublicznych

Zacieranie się różnic. W pierwszych klasach większość analizowanych zachowań problemowych była bardziej rozpowszechniona wśród uczniów gimnazjów publicznych. W gimnazjach niepublicznych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki odnotowano większą dynamikę wzrostu wskaźników używania substancji psychoaktywnych. Te zmiany spowodowały, że w trzecich klasach zatarły się różnice pomiędzy uczniami gimnazjów publicznych i niepublicznych w zakresie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych (tabele 33, 34). W trzecich klasach zatarciu uległy również wcześniej występujące różnice w rozpowszechnieniu agresji werbalnej wobec nauczycieli (tabele 25, 26).

Zmniejszanie się różnic. W trzecich klasach wyraźnie zmniejszyły się różnice pomiędzy gimnazjami publicznymi i niepublicznymi w zakresie niektórych problemów szkolnych (opuszczania pojedynczych lekcji i wagarowania). Nadal jednak w gimnazjach publicznych odsetki uczniów, którzy mieli negatywną ocenę z zachowania na ostatni semestr, były wyraźnie wyższe w klasach drugich i trzecich (ok. 8%) niż w gimnazjach niepublicznych (ok. 2%) (tabele 37, 38).

3.6. Zmiany w zachowaniach problemowych/ryzykownych a płeć

W trzecich klasach, podobnie jak w pierwszych i w drugich, wyraźnie większa grupa chłopców niż dziewcząt podejmowała zachowania agresywne, popełniała wykroczenia, używała narkotyków i miała negatywne oceny z zachowania. Na przykład chłopcy w klasach trzecich trzy razy częściej brali udział w bójkach z kolegami w szkole niż dziewczęta (tabele 27, 28), mniej więcej dwukrotnie częściej niszczyli coś w szkole (tabele 31, 32) oraz ponad dwukrotnie częściej mieli negatywne oceny z zachowania (tabele 39, 40).

Najmniejsze różnice ze względu na płeć zaobserwowano w picciu alkoholu. Picie alkoholu w trzeciej klasie gimnazjum było równie rozpowszechnione wśród chłopców i wśród dziewcząt we wszystkich analizowanych wskaźnikach: w picciu alkoholu w ostatnim roku, w ostatnim miesiącu i w upijaniu się ostatnim roku. Wskaźniki picia alkoholu rosły mniej więcej w równym stopniu u dziewcząt i u chłopców w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum (tabele 35, 36, ryciny 11, 12). Bardzo zbliżone odsetki dziewcząt i chłopców odnotowano również w paleniu papierosów (palenie kiedykolwiek w życiu i palenie w ostatnim miesiącu). W tym przypadku jednak dynamika wzrostu w ciągu trzech lat była nieco większa u dziewcząt niż u chłopców (tabele 35, 36, ryciny 11, 12).

3.7. Współwystępowanie zachowań problemowych/ryzykownych

Nasze badania stały się okazją do sprawdzenia hipotezy o współwystępowaniu poszczególnych rodzajów zachowań problemowych w okresie dojrzewania. W tym celu utworzono skale poszczególnych zachowań problemowych i przeprowadzono serię analiz korelacyjnych oddzielnie dla uczniów klas pierwszych, klas drugich i trzecich. Wszystkie skale miały odpowiednią spójność wewnętrzną (Alpha Cronbacha > 0,7). Wyniki analiz korelacji zamieszczone są w tabeli 41.

Analizy wskazują, że najsilniej łączą się ze sobą wykroczenia oraz zachowania agresywne młodzieży gimnazjalnej (współczynnik r Pearsona od 0,68 do 0,72), a także picie alkoholu i palenie papierosów (0,62-0,68).

Dość silne są również korelacje pomiędzy częstością występowania problemów szkolnych („urywanie się” z lekcji, wagary, negatywna ocena z zachowania) a pozostałymi zachowaniami ryzykownymi. Odnotowano silne związki pomiędzy problemami szkolnymi a paleniem papierosów (0,5-0,53), picciem alkoholu

(0,42-0,48), agresją (0,43-0,47) i wykroczeniami (0,37-0,42). Co ciekawe, siła związku między problemami szkolnymi a używaniem narkotyków okazała się słabsza (0,3-0,38) niż w przypadku pozostałych zachowań ryzykownych.

Używanie narkotyków najsilniej korelowało z wykroczeniami (0,47-0,55) oraz pićm alkoholu (0,42-0,52). Dość silne były również korelacje z zachowaniami agresywnymi i paleniem papierosów. Warto odnotować również, że picie alkoholu wysoko korelowało z agresją (0,43-0,52) oraz wykroczeniami (0,37-0,42).

Tabela 41. Korelacje pomiędzy poszczególnymi rodzajami zachowań problemowych/ryzykownych (r Pearsona)

		Agresja i przemoc	Wykroczenia	Picie alkoholu	Palenie papierosów	Używanie narkotyków	Problemy szkolne
Agresja i przemoc		1					
Wykroczenia	kl. I	,682					
	kl. II	,724	1				
	kl. III	,722					
Picie alkoholu	kl. I	,472	,418				
	kl. II	,518	,436	1			
	kl. III	,428	,367				
Palenie papierosów	kl. I	,404	,357	,616			
	kl. II	,436	,378	,644	1		
	kl. III	,365	,327	,684			
Używanie narkotyków	kl. I	,425	,469	,442	,387		
	kl. II	,481	,547	,468	,417	1	
	kl. III	,448	,478	,522	,490		
Problemy szkolne	kl. I	,455	,425	,415	,503	,298	1
	kl. II	,469	,404	,485	,530	,363	
	kl. III	,435	,367	,460	,501	,377	

3.8. Zróźnicowanie zachowań ryzykownych w klasach szkolnych

W badaniach populacyjnych siłą rzeczy wyniki dotyczą całych wylosowanych grup, np. uczniów gimnazjów publicznych lub niepublicznych, a w tym dziewcząt i chłopców. Mankamentem takiego rozwiązania jest uśrednianie wewnętrznego zróźnicowania pomiędzy mniejszymi grupami, np. szkołami lub klasami. Prezentowane powyżej wyniki dotyczące rozpowszechnienia i dynamiki zmian zachowań ryzykownych gimnazjalistów są przybliżeniem zachowań warszawskich gimnazjalistów jako grupy społecznej. Interesujące wydaje się również i to, jak wyglądają wyniki dla poszczególnych klas i szkół. Ze względu na sposób losowania – jednostką losowania były klasy szkolne – najbardziej uzasadnione jest pokazanie zróźnicowania pomiędzy klasami. Prezentacja wyników dla poszczególnych szkół nie była możliwa, ponieważ badania nie obejmowały całych szkół, tylko wylosowane z nich klasy. Liczba klas wylosowanych z poszczególnych szkół wynosiła od 0 do 4.

Do analizy różnic w rozpowszechnieniu zachowań ryzykownych wykorzystano jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA. Za pomocą tej statystyki porównywano zróźnicowanie pomiędzy klasami ze względu na średnie częstości występowania poszczególnych zachowań ryzykownych. Pomiedzy klasami z gimnazjów publicznych wylosowanymi do badania (N=124) stwierdzono istotne zróźnicowanie ze względu

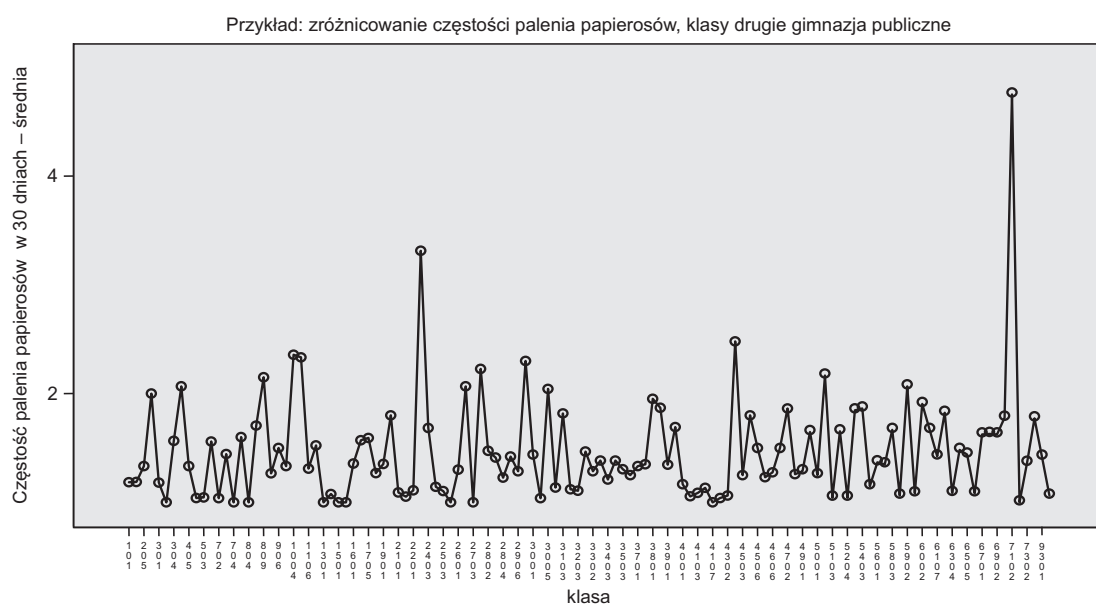
na występowanie wszystkich typów zachowań ryzykownych. To zróżnicowanie dotyczyło zarówno wyników z klas pierwszych, jak i drugich i trzecich gimnazjów publicznych (tabela 42). Największe różnice pomiędzy średnimi w klasach gimnazjów publicznych dotyczyły bieżącego palenia papierosów (rycina 17).

Klasy gimnazjów niepublicznych wylosowane do badania (N=16) okazały się o wiele bardziej jednolite pod względem częstości występowania zachowań ryzykownych. W przypadku takich zachowań jak: bójki z kolegami/koleżankami w szkole, wagary, kłopoty z policją, bieżące palenie, nie stwierdzono istotnych różnic pomiędzy tymi klasami. Klasy niepubliczne różniły się istotnie w częstości używania narkotyków w życiu (w klasach drugich i trzecich), częstości upijania się (w klasach pierwszych i drugich) oraz w częstości bójek (w klasach trzecich) (tabela 42).

Tabela 42. Zróżnicowanie klas szkolnych z gimnazjów publicznych ze względu na rozpowszechnienie zachowań ryzykownych. Zestawienie wyników jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) – wartości F

	Klasa	Bójki z kolegami (ostatni rok) F	Kłopoty z policją (ostatni rok) F	Upijanie się (ostatni rok) F	Palenie papierosów (30 dni) F	Używanie narkotyków (w życiu) F	Wagary (ostatnie 4 tygodnie) F
Porównywano klasy z gimnazjów publicznych (N=124)	kl. I	1,672***	1,901***	2,309***	2,635***	1,242*	2,015***
	kl. II	2,001***	2,175***	1,893***	3,083***	1,860***	2,223***
	kl. III	1,905***	1,700***	1,878***	3,046***	1,971***	2,739***
Porównywano klasy z gimnazjów niepublicznych (N=16)	kl. I	1,103	1,209	1,697*	0,967	0,772	1,011
	kl. II	1,247	0,705	1,782*	1,356	2,702***	1,210
	kl. III	2,092**	1,053	1,344	1,314	1,882*	0,963

Porównania dotyczą zróżnicowania średnich częstości zachowań w poszczególnych grupach klas *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Rycina 17. Średnie częstości palenia papierosów dla poszczególnych klas drugich z gimnazjów publicznych (średnie były liczone dla klas z 7-punktowej skali: 1= nigdy, 2= mniej niż jeden papieros dziennie, 3= jeden do pięciu papierosów dziennie, 4= około pół paczki dziennie, 5= około paczki dziennie, 6= półtora paczki dziennie, 7= dwie paczki dziennie lub więcej)

3.8.1. Profil klasy dotyczący zachowań ryzykownych. Ilustracja różnic między klasami

Dla ilustracji różnic między klasami z całej puli klas publicznych wybrano trzy klasy i sporządzono ich „profil” dotyczący zachowań ryzykownych (tabela 43). Wszystkie trzy klasy były koedukacyjne i miały przynajmniej 20 uczniów. Klasy szkolne wybrano ze względu na wysoko skorelowane wskaźniki używania substancji psychoaktywnych. Przyjęto, że przykładowe klasy będą reprezentowały trzy różne poziomy zagrożenia:

- klasa szkolna o niskich wskaźnikach używania substancji psychoaktywnych, czyli wartości dla tej klasy będą zdecydowanie niższe od średniej dla całej próby klas z gimnazjów publicznych,
- klasa szkolna o średnich wskaźnikach używania substancji psychoaktywnych, czyli wartości dla tej klasy będą zbliżone do średniej dla całej próby klas z gimnazjów publicznych,
- klasa o wysokich wskaźnikach używania substancji psychoaktywnych, czyli wartości dla tej klasy będą powyżej średniej dla całej grupy gimnazjów publicznych.

Klasa o wysokich wskaźnikach używania substancji psychoaktywnych miała wszystkie wskaźniki zachowań ryzykownych powyżej średniej. Ten „profil klasy” wskazuje wyraźnie na współwystępowanie zachowań ryzykownych. W tej klasie skala problemów wychowawczych była zdecydowanie powyżej średniej w Warszawie.

W **klasie o średnich wskaźnikach** używania substancji psychoaktywnych okazało się, że pozostałe wskaźniki zachowań ryzykownych wahały się wokół średniej dla całej próby. Ta klasa prawdopodobnie odpowiada przeciętnej skali problemów w gimnazjach w Warszawie.

W **klasie o niskich wskaźnikach** używania substancji, wszystkie pozostałe wskaźniki znajdowały się poniżej średniej dla całej próby. Z kolei ten „profil” wskazuje na klasę o niskim zagrożeniu i poziomie trudności wychowawczych.

Tabela 43. Przykład zróżnicowania klas szkolnych z gimnazjów publicznych ze względu na rozpowszechnienie zachowań ryzykownych, klasy trzecie

	Bójki z kolegami (ostatni rok) %	Kłopoty z policją (ostatni rok) %	Upijanie się (ostatni rok) %	Palenie papierosów (30 dni) %	Używanie narkotyków (w życiu) %	Wagary (ostatnie 4 tygodnie) %
Klasa o wysokich wskaźnikach zachowań ryzykownych (N= 24)	33	17	48	50	43,5	25
Klasa o średnich wskaźnikach zachowań ryzykownych (N=21)	28,5	9,5	45	28,5	10,5	24
Klasa o niskich wskaźnikach zachowań ryzykownych (N=26)	19	4	8	4	0	11,5
Rozpiętość wyników dla wszystkich klas (N=2644)	0 – 73	0 – 42	8 – 80	7 – 57	0 – 64	0 – 77
Odsetki zachowań ryzykownych dla wszystkich uczniów (N=2644)	23	14	36	27	17	24

Aby zilustrować różnice między klasami w ramach jednej szkoły, stworzono również „profile klas”, które wylosowano z jednej szkoły (tabela 44). W ramach naszej próby w jednej ze szkół wylosowano cztery klasy oznaczone literami B, C, D i E. Prawdopodobnie brakowało tu tylko klasy A. Dane zamieszczone w tabeli 44. pokazują, że klasy C i E miały wysokie wskaźniki wszystkich zachowań ryzykownych, klasa D była blisko średniej, a klasa B miała wskaźniki zachowań ryzykownych zdecydowanie poniżej średniej. Wskazuje to na dość duże zróżnicowanie klas jednego gimnazjum ze względu na poziom zachowań ryzykownych.

Tabela 44. Zróżnicowanie zachowań ryzykownych w klasach jednej szkoły; gimnazja publiczne

	Bójki z kolegami (ostatni rok) %	Kłopoty z policją (ostatni rok) %	Upijanie się (ostatni rok) %	Palenie papierosów (30 dni) %	Używanie narkotyków (w życiu) %	Wagary (ostatnie 4 tygodnie) %
Klasa IIIB (N= 29)	14	3	11	10	7	17
Klasa IIIC (N=24)	33	17	48	50	43,5	25
Klasa IIID (N=27)	22	4	28	26	16	18,5
Klasa IIIE (N=30)	27	17	39	40	4	13
Odsetki zach. ryzykownych dla wszystkich klas gim. publ. (N=2650)	24	14	36	27	17	25

3.8.2. Interpretacja różnic między klasami

W celu interpretacji różnic pomiędzy klasami stworzono „psychospołeczny profil” dla tych samych trzech klas prezentowanych w tabeli 43. Tym razem uwzględniał on wyniki dotyczące rozpowszechnienia istotnych psychospołecznych czynników, które mogą mieć wpływ na podejmowanie zachowań ryzykownych przez gimnazjalistów (tabela 45). Do profilu włączono:

- szacunkową średnią ocen na ostatni semestr (5-punktowa skala odp. od 1= „między 1 a 2” do 5= „między 5 a 6”)
- średnią ocen z zachowania na ostatni semestr (6-punktowa skala odp. od 1= „naganna” do 6= „wzorowa”)
- średnią dla klasy na skali „potrzeba doznań” (4 pytania z 5-punktową skalą odp. od 1= „nigdy” do 5= „bardzo często”)
- średnią dla klasy w odpowiedziach na pytanie „Czy lubię swoich nauczycieli?” (4-punktowa skala odp. od 1= „całkowicie nieprawdziwe” do 4= „całkowicie prawdziwe”),
- odsetek uczniów w klasie z rodzin niepełnych,
- odsetek uczniów, którzy często spędzają czas wieczorami poza domem.

Klasa o wysokich wskaźnikach zachowań ryzykownych charakteryzowała się wysoką potrzebą doznań (średnia 4,7) i niską średnią wyników w nauce (3,0). Te dwa czynniki prawdopodobnie przyczyniły się do ponadprzeciętnego rozpowszechnienia zachowań ryzykownych w tej klasie, bowiem pozostałe czynniki kształtowały się na poziomie średnich dla całej próby.

W klasie o średnich wskaźnikach zachowań ryzykownych znalazło się sporo uczniów, którzy często spędzali czas wieczorami poza domem. Jest to silny czynnik ryzyka. W tej klasie odnotowano również niską średnią odpowiedzi na pytanie „Czy lubisz swoich nauczycieli?” (średnia 2,1). Należy zwrócić również uwagę na to, że spora grupa uczniów tej klasy pochodziła z rodzin niepełnych (24%). Być może trudności w sprawowaniu należytej opieki przez osoby samotnie wychowujące swoje dzieci były jednym z istotnych uwarunkowań rozpowszechnienia zachowań ryzykownych w tej klasie.

Klasa o niskich wskaźnikach zachowań ryzykownych charakteryzowała się bardzo dobrymi wskaźnikami sytuacji szkolnej – wysoka średnia ocen w nauce na ostatni semestr, wysoka średnia ocen z zachowania oraz wysoka średnia wskazująca na pozytywny stosunek do nauczycieli. Ta klasa składała się uczniów lubiących się uczyć i dobrze przystosowanych do wymagań szkoły. W tej klasie tylko jeden uczeń (4%) pochodził z rodziny niepełnej, a zdecydowana większość spędzała czas wieczorami w domu.

Tabela 45. Przykład zróżnicowania klas szkolnych z gimnazjów publicznych ze względu na rozpowszechnienie znaczących czynników psychospołecznych, klasy trzecie

	Średnia ocen na ostatni semestr	Średnia ocen z zachowania na ostatni semestr	Potrzeba doznań średnia	Lubię swoich nauczycieli średnia	Rodzina niepełna %	3-4 godz. dziennie czasu poza domem (%)
Klasa o wysokich wskaźnikach zachowań ryzykownych (N= 24)	3,0	4,1	4,7	2,5	12,5	33
Klasa o średnich wskaźnikach zachowań ryzykownych (N=21)	3,3	4,0	2,7	2,1	24	62
Klasa o niskich wskaźnikach zachowań ryzykownych (N=26)	4,3	5,5	3,3	2,9	4	12,5
Rozpiętość wyników dla wszystkich klas (N=2644)	2,1-4,3	2,7-5,5	1,3-5,5	1,9-3,2	4 – 50	12,5 – 80
Wskaźnik dla całej próby (N=2644)	3,3	4,3	3,1	2,6	22	41

4. Związki między czynnikami chroniącymi/ryzyka a zachowaniami problemowymi wśród trzecioklasistów

Ze względu na konstrukcję skal (skale porządkowe lub przedziałowe) i rozkłady odpowiedzi na pytania ankietowe (nie zawsze spełniające kryteria rozkładu normalnego) do badania siły związku pomiędzy czynnikami psychospołecznymi a zachowaniami ryzykownymi zastosowano wersję nieparametrycznej korelacji liniowej (współczynnik Spearmana). Analizowano korelacje każdego z czynników chroniących i czynników ryzyka z częstością występowania poszczególnych zachowań ryzykownych, takich jak

przemoc, wykroczenia, używanie substancji psychoaktywnych i wagary. Ze względu na bogaty materiał empiryczny przyjęto, że wyniki analiz korelacyjnych będą w uproszczeniu prezentowane w podziale na:

- *relatywnie silne korelacje*, co oznacza, że współczynniki korelacji r były równe lub większe od wartości 0,25,
- *korelacje o umiarkowanej sile*, co oznacza, że współczynniki korelacji r były mniejsze od wartości 0,25, ale istotne statystycznie,
- *brak związku*, co oznacza, że współczynniki korelacji r były nieistotne statystycznie.

Wyniki analiz przedstawione są w tabelach 46 i 47, oddzielnie dla czynników chroniących i czynników ryzyka.

4.1. Korelacje między czynnikami chroniącymi a zachowaniami ryzykownymi

Relatywnie silne korelacje. Wśród analizowanych czynników chroniących trzy wskazują na silną negatywną korelację z analizowanymi zachowaniami problemowymi/ryzykownymi. Najbardziej uniwersalnym czynnikiem chroniącym trzecioklasistów przed angażowaniem się w przemoc, wykroczenia, używanie substancji psychoaktywnych i opuszczanie lekcji w szkole jest **monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego wieczorami poza domem**. Czynniki ten ujemnie koreluje na poziomie powyżej 0,25 ze wszystkimi analizowanymi zachowaniami problemowymi. Wyniki analiz wskazują również na silne ochronne działanie czynnika z obszaru spostrzeganych norm rówieśniczych. Przekonanie, że **używanie narkotyków jest negatywnie postrzegane przez kolegów lub koleżanki** wiąże się z mniejszą częstością picia alkoholu, palenia papierosów, używania narkotyków, a także z mniejszą częstością wagarów i aktów przemocy. Czynniki ten również negatywnie koreluje z częstością bójek w szkole, uślizwania nauczycielom i popełniania wykroczeń. Podobne korelacje odnotowano w przypadku czynnika **subiektywne normy przeciwne picciu alkoholu**. Przekonanie młodego człowieka, że nie wolno mu pić alkoholu, silnie ujemnie korelowało z częstością picia alkoholu i upijania się. Występowanie tego czynnika wiązało się również w sposób umiarkowany z mniejszą częstością innych analizowanych zachowań problemowych (tabela 46).

Korelacje o umiarkowanej sile. Przeważająca większość analizowanych przez nas czynników chroniących wykazywała umiarkowany poziom ujemnych korelacji z zachowaniami ryzykownymi gimnazjalistów. Dotyczyło to czynników związanych ze środowiskiem szkolnym, takich jak: **odrabianie lekcji, pozytywny stosunek do nauczycieli, pozytywny stosunek do szkoły** oraz **przekonanie, że nauka pomaga w osiągnięciu celów życiowych**. Wzrostowi częstości odrabiania lekcji towarzyszyła przede wszystkim mniejsza częstość opuszczania pojedynczych lekcji. Podobnie pozytywna postawa wobec nauczycieli, szkoły oraz wobec nauki szkolnej były najsilniej ujemnie skorelowane z nasileniem problemów szkolnych wśród trzecioklasistów.

Umiarkowane negatywne korelacje z zachowaniami ryzykownymi odnotowano również w przypadku całej grupy czynników ochronnych związanych ze środowiskiem rodzinnym (z wyjątkiem monitorowania gimnazjalistów przez rodziców, które koreluje silniej). Dotyczyło to takich czynników jak: **wsparcie emocjonalne mamy, czas spędzany z mamą, dobry kontakt z tatą, czas spędzony z tatą i rozmowy z rodzicami o wydarzeniach dnia codziennego**.

Podobne co do siły i kierunku korelacje stwierdzono w przypadku takich czynników jak: **udział w praktykach i uroczystościach religijnych, pozytywny stosunek do wiary, podejmowanie konstruktywnych form aktywności przez młodych ludzi oraz nieformalna kontrola sąsiadów**. Wśród analizo-

wanych czynników chroniących najslabsze (choć ujemne) korelacje odnotowano w przypadku czynnika indywidualnego **dobrze samopoczucie** (tabela 46).

Brak związku. Większość korelacji pomiędzy czynnikiem **dobry kontakt ze starszym rodzeństwem** oraz zachowaniami ryzykownymi nie przekraczała progu istotności statystycznej (tabela 46).

4.2. Czynniki o niejednoznacznym kierunku związku z zachowaniami ryzykownymi

Analizy korelacji z zachowaniami ryzykownymi wskazują, że w przypadku trzech czynników: **wsparcie przyjaciół, indywidualna aktywność sportowa** oraz **udział w grupowych zajęciach sportowych** kierunek zależności był całkowicie lub częściowo niezgodny z przyjętym założeniem o ochronnym działaniu tych czynników (tabela 46).

Wsparcie przyjaciół jest czynnikiem, który w umiarkowanym stopniu ujemnie korelował z częstością bójek i innych aktów przemocy, a także wykroczeń i problemów szkolnych. W tych przypadkach istnieją podstawy, aby sądzić, że wsparcie przyjaciół współwystępuje z mniejszą częstością tych zachowań, czyli pełni funkcje ochronne. Jednocześnie był to czynnik pozytywnie skorelowany (w umiarkowanym stopniu) z częstością picia alkoholu, upijania się i palenia papierosów, czyli w tych obszarach „wsparcie przyjaciół” zachowuje się jak czynnik ryzyka. Nie odnotowano wśród trzecioklasistów istotnej korelacji między występowaniem tego czynnika a częstością ubliżania nauczycielom i używania narkotyków (tabela 46).

Indywidualna aktywność sportowa jest czynnikiem, który w umiarkowanym stopniu ujemnie korelował z paleniem papierosów. W tym przypadku można przypuszczać, że indywidualna aktywność sportowa współwystępuje z mniejszą częstością palenia tytoniu. Jednocześnie był to czynnik pozytywnie skorelowany na niskim poziomie z udziałem w bójkach i popełnianiem niektórych wykroczeń (np. celowym niszczeniem rzeczy w szkole). Analizy wskazują na brak związku między występowaniem tego czynnika a ubliżaniem nauczycielom, piciem alkoholu, upijaniem się, używaniem narkotyków, opuszczaniem pojedynczych lekcji i wagarami (tabela 46).

Udział w grupowych zajęciach sportowych mimo oczekiwanego ochronnego kierunku działania dodatnio korelował (w umiarkowanym stopniu) z częstością występowania wszystkich analizowanych zachowań ryzykownych z wyjątkiem palenia papierosów (tabela 46).

4.3. Korelacje między czynnikami ryzyka a zachowaniami ryzykownymi

Relatywnie silne korelacje. Analizy wskazują, że **przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków, upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania, picie alkoholu przez bliskich kolegów** oraz **narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć** silnie dodatnio korelowały z częstością występowania wszystkich analizowanych zachowań ryzykownych. Warto zwrócić uwagę, że czynniki społeczne (wpływy rówieśnicze i środowiskowe) najsilniej korelowały z częstością picia alkoholu, palenia papierosów i używania narkotyków przez trzecioklasistów ($r > 0,30$). Z kolei czynnik indywidualny „narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć” najsilniej był związany z częstością wykroczeń ($r > 0,30$) (tabela 47).

Istotnym czynnikiem w dużym stopniu zwiększającym ryzyko angażowania się w większość analizowanych zachowań było również **posiadanie przekonanych akceptujących przemoc** – wyniki analiz wskazują

na silną dodatnią korelację tego czynnika głównie z przemocą fizyczną, ale też z wykroczeniami, piciem alkoholu i opuszczaniem pojedynczych lekcji w szkole ($r > 0,25$). **Spędzanie czasu poza domem, wczesna inicjacja alkoholowa** oraz **upijanie się przez starsze rodzeństwo** silnie dodatnio koreluje z częstością używania substancji psychoaktywnych i opuszczaniem pojedynczych lekcji ($r > 0,25$) (tabela 47).

Korelacje o umiarkowanej sile. Czynniki ryzyka związane ze środowiskiem rodzinnym: **konflikty wśród domowników, konflikty związane z piciem alkoholu przez rodziców, przemoc fizyczna wśród domowników**, a także **częste granie w gry komputerowe** i **niebezpieczna okolica zamieszkania** współwystępują w stopniu umiarkowanym z analizowanymi zachowaniami problemowymi. Wśród analizowanych czynników ryzyka najslabsze korelacje odnotowano w przypadku czynnika **doświadczanie problemów psychicznych** (brak istotnej korelacji z częstością bójek, wykroczeń, upijaniem się i używaniem narkotyków).

Brak związku. Wszystkie korelacje pomiędzy czynnikiem **doświadczanie przemocy w szkole** i zachowaniami ryzykownymi nie przekraczały progu istotności statystycznej (tabela 47).

5. Weryfikacja czynników chroniących/ryzyka w wielozmiennowych analizach regresji logistycznej. Klasy pierwsze, drugie i trzecie

Do weryfikacji związków pomiędzy psychospołecznymi czynnikami a zachowaniami ryzykownymi młodzieży zastosowano wielozmiennową analizę regresji logistycznej. Przy wyborze czynników wyjaśniających do analiz wyeliminowano czynniki wysoko skorelowane ze sobą (np. wyeliminowano z analiz regresji zmienną „pozytywny stosunek do wiary”, ponieważ bardzo wysoko korelował ($r > 0,60$) z inną zmienną dotyczącą życia religijnego „udział w praktykach i uroczystościach religijnych”). W rezultacie do modelu regresji włączono 11 czynników chroniących i 10 czynników ryzyka. Zmiennymi objaśnianymi (zależnymi) były zachowania ryzykowne młodzieży (łącznie 11 zachowań). Płeć i skład rodziny włączono do analiz jako zmienną kontrolowaną. Analizy prowadzono odrębnie dla uczniów klas pierwszych, drugich i trzecich. Wyniki zostały przedstawione w tabeli 48.

5.1. Czynniki socjodemograficzne

Płeć. Analizy regresji wskazują, że dziewczęta gimnazjalistki w porównaniu do chłopców gimnazjalistów miały mniejsze ryzyko popełniania wykroczeń, bójek i agresywnych zachowań wobec nauczycieli. Warto zauważyć, że płeć żeńska zwiększała ryzyko palenia papierosów w klasach trzecich gimnazjum (tabela 48).

Skład rodziny (rodzina niepełna lub zrekonstruowana). Nasze analizy wskazują, że wychowywanie się w rodzinie niepełnej (lub zrekonstruowanej) wiązało się w czasie trzech lat nauki w gimnazjum z większym ryzykiem palenia papierosów i używania narkotyków, a także z większym ryzykiem bójek, wykroczeń i problemów szkolnych, ale tylko wśród drugoklasistów. Analizy przeprowadzone wśród trzecioklasistów wskazują, że wychowywanie się w rodzinie niepełnej zwiększało ryzyko dla całej grupy zachowań związanych z używaniem substancji psychoaktywnych (tabela 48).

5.2. Czynniki chroniące

Czynniki chroniące o szerokim spektrum działania

Subiektywne normy przeciwne picciu alkoholu (czyli przekonanie ucznia, że zdecydowanie nie wolno mu pić alkoholu) w każdym roku nauki w gimnazjum związane było z mniejszym ryzykiem angażowania się w większość analizowanych zachowań problemowych, zarówno tych dotyczących używania substancji psychoaktywnych, jak i aktów przemocy, wykroczeń i problemów szkolnych. Ochronne działanie tego czynnika było podobne we ostatnich dwóch latach nauki i dotyczyło 9 spośród 11 analizowanych zachowań problemowych (tabela 48).

Monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem. Ten czynnik, związany z praktykami wychowawczymi rodziców, był wśród trzecioklasistów powiązany z mniejszym ryzykiem większości analizowanych zachowań ryzykownych (z wyjątkiem dwóch zachowań, gdzie przy oczekiwanym kierunku zależności iloraz szans nie przekroczył progu istotności statystycznej). Porównanie ilorazów szans dla tego czynnika w klasach pierwszych, drugich i trzecich wskazuje na umacnianie się uniwersalnego znaczenia tego czynnika w trzeciej klasie (tabela 48).

Czynniki chroniące o selektywnym działaniu

Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków. Spostrzeganie u rówieśników negatywnego stosunku do narkotyków było wyraźnie selektywnie powiązane z mniejszymi szansami używania substancji psychoaktywnych – z wyjątkiem jednej zmiennej zależnej „picie alkoholu w ostatnim roku”. Uczniowie, którzy wskazali, że w ich środowisku rówieśniczym używanie narkotyków jest negatywnie spostrzegane, w każdym roku badań mieli zdecydowanie mniejsze szanse, aby podejmować takie zachowania jak: palenie papierosów, używanie narkotyków czy upijanie się. Czynnikiem ten był też istotnie powiązany z mniejszym ryzykiem opuszczania lekcji w szkole w klasach pierwszych i drugich.

Udział w praktykach i uroczystościach religijnych. Udział w praktykach religijnych (przynajmniej kilka razy w roku) we wszystkich klasach związany był z niższym ryzykiem upijania się oraz opuszczania lekcji i całych dni w szkole. W pierwszych klasach znacznie zmniejszał też ryzyko bieżącego palenia papierosów oraz ograniczał ryzyko występowania wykroczeń, których następstwem są kłopoty z policją.

Dodatkowe zajęcia i konstruktywne zainteresowania. Selektywne związki z wybranymi zachowaniami dotyczyły również zmiennej „zaangażowanie w dodatkowe zajęcia i konstruktywne zainteresowania, w tym: czytanie książek dla przyjemności, lekcje języków obcych, spotkania grup kościelnych lub zbiórki harcerskie czy wolontariat”. Czynnikiem ten przez cały okres nauki w gimnazjum istotnie zmniejszał ryzyko palenia papierosów (palenia kiedykolwiek w życiu i bieżącego), a także wagarów, czyli opuszczania całych dni w szkole. W pierwszej klasie znacząco ograniczał również picie alkoholu i upijanie się.

Pozytywny stosunek do nauczycieli. Uczniowie, którzy lubili swoich nauczycieli, mieli istotnie mniejsze ryzyko palenia papierosów, wagarowania, a także agresji werbalnej wobec swoich nauczycieli. Te zależności odnotowano we wszystkich trzech klasach gimnazjum. Pozytywny stosunek uczniów do nauczycieli w pierwszej i drugiej klasie był powiązany z mniejszym ryzykiem bójek w szkole oraz wykroczeń, które kończą się kłopotami z policją. W trzeciej klasie ten czynnik miał również istotne znaczenie ochronne dla picia alkoholu.

Na tle czynników ochronnych opisanych powyżej, pozostałe trzy czynniki chroniące **kontrola sąsiadów, dobry kontakt z tatą i wsparcie emocjonalne mamy** nie wykazały związków. Przekonanie uczniów

o istnieniu nieformalnej sąsiedzkiej kontroli (sąsiad powiedziałby rodzicom o tym, że ich dziecko zrobiło coś złego) związane było z mniejszym ryzykiem palenia papierosów i picia alkoholu w pierwszej klasie, w drugiej i trzeciej dotyczy już tylko palenia papierosów. Dobry kontakt z tatą okazał się czynnikiem „niestabilnym w czasie”. W pierwszej klasie czynnik ten zmniejszał ryzyko 3 zachowań ryzykownych, w drugiej klasie 6 zachowań, a trzeciej wszystkie zależności były już nieistotne. Niespodziewanie czynnikiem, którego związki z zachowaniami ryzykownymi okazały się nieistotne w analizowanym modelu regresji, było wsparcie emocjonalne mamy (przekonanie, że można liczyć na jej emocjonalne wsparcie).

5.3. Czynniki niejednoznaczne

Niezgodnie z oczekiwaniami dwa czynniki, które potencjalnie chronią młodzież przed angażowaniem się w zachowania ryzykowne, były związane z większym ryzykiem niektórych tych zachowań.

Wsparcie emocjonalne przyjaciół. Wyniki analiz regresji wskazują, że postrzegane wsparcie przyjaciół (czyli przekonanie, że w dużym stopniu można liczyć na ich pomoc, pocieszenie, radę), zarówno w pierwszej, drugiej i trzeciej klasie gimnazjum zwiększało ryzyko picia alkoholu, upijania się, palenia papierosów, a także ubliżania nauczycielom w szkole. Jednocześnie wyniki analizy regresji nie wskazywały na to, że ten czynnik istotnie ogranicza ryzyko któregoś z analizowanych zachowań problemowych.

Udział w grupowych zajęciach sportowych. Drugim czynnikiem, którego oczekiwane ochronne działanie nie zostało potwierdzone w wynikach analizy regresji logistycznej, był udział w grupowych zajęciach sportowych (przeznaczanie co najmniej godziny w tygodniu na treningi sportowe w klubie lub innym zorganizowanym zespole sportowym). Udział w tych zajęciach, zarówno w drugiej, jak i w trzeciej klasie wiązał się z większym ryzykiem angażowania się w bójki w szkole, ubliżanie nauczycielom oraz picie alkoholu. W drugiej klasie treningi w klubie sportowym wiązały się również z częstszym opuszczaniem pojedynczych lekcji w szkole i upijaniem się. Jedynym wynikiem wskazującym na ochronne działania tego czynnika jest niski iloraz szans dla bieżącego palenia papierosów w pierwszej i trzeciej klasie, który wskazuje na istotnie mniejsze ryzyko tego zachowania w grupie gimnazjalistów korzystających z treningów sportowych w klubie.

5.4. Czynniki ryzyka

Czynniki ryzyka o szerokim spektrum działania

Do najsilniejszych czynników zwiększających istotnie ryzyko angażowania się w większość analizowanych zachowań problemowych należą **narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć, przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków, upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania oraz częste spędzanie czasu poza domem** (tabela 48).

Narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć jest czynnikiem prawdopodobnie związanym z indywidualną potrzebą doznań. Zestawienie ilorazów szans wskazuje na znacząco większe ryzyko angażowania się we wszystkie analizowane zachowania problemowe wśród uczniów, którzy narażali swoje bezpieczeństwo dla zabawy. Te zależności stwierdzono zarówno w pierwszej, drugiej, jak i trzeciej klasie gimnazjum.

Przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków jest kolejnym czynnikiem ryzyka „o dużej sile rażenia”. Posiadanie takich kontaktów towarzyskich przez gimnazjalistów zdecydowanie

zwiększało ryzyko wszystkich analizowanych zachowań problemowych, z wyjątkiem wagarów w pierwszej i drugiej klasie.

Upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania. Silnym czynnikiem ryzyka jest również środowisko miejsca zamieszkania i panujące tam obyczaje. Uczniowie, którzy w pierwszej klasie byli poddani działaniu tego czynnika, mieli zwiększone ryzyko używania substancji psychoaktywnych i zachowań agresywnych. W drugiej i trzeciej klasie związki te dotyczyły większości analizowanych zachowań problemowych.

Częste spędzanie czasu poza domem wiązało się również z istotnie większym ryzykiem większości zachowań problemowych w drugiej i trzeciej klasie gimnazjum (z wyjątkiem ubliżania nauczycielom i celowego niszczenia rzeczy w szkole). W pierwszej klasie ten czynnik nie był mierzony.

Czynniki ryzyka o selektywnym działaniu

Wczesny wiek inicjacji alkoholowej. Wyniki analizy regresji wskazują, że jest to czynnik, który w każdym roku badań zwiększał ryzyko picia alkoholu, upijania się i palenia papierosów. W trzeciej klasie czynnik ten zwiększał ponadto ryzyko bieżącego palenia papierosów, używania narkotyków, ubliżania nauczycielom i opuszczania lekcji w szkole. Wczesny wiek inicjacji alkoholowej związany był również z większym prawdopodobieństwem podejmowania aktów przemocy oraz wykroczeń w pierwszej i drugiej klasie.

Przekonania akceptujące przemoc („bicie się jest w porządku”). Występowanie tego czynnika w pierwszej, drugiej i trzeciej klasie zwiększało prawdopodobieństwo bójek w szkole oraz celowego niszczenia rzeczy w szkole. W trzeciej klasie czynnik ten był ponadto związany z większym ryzykiem upijania się, bieżącego palenia papierosów, opuszczania lekcji w szkole i ubliżania nauczycielom.

Konflikty w domu z powodu picia alkoholu przez rodziców. Czynnik ten we wszystkich latach nauki w gimnazjum był związany z większym ryzykiem palenia papierosów. W trzeciej klasie czynnik ten ponadto zwiększał u uczniów ryzyko upijania się oraz problemów szkolnych.

Doświadczenie problemów psychicznych. Uczniowie, którzy przynajmniej 14 dni w miesiącu poprzedzającym badanie doświadczali stanów złego samopoczucia lub problemów emocjonalnych, mieli większe ryzyko używania narkotyków w pierwszej i trzeciej klasie (w drugiej klasie iloraz szans nie przekroczył progu istotności statystycznej).

Na tle czynników ryzyka opisanych powyżej, analizy regresji nie dają jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o związek czynnika **konflikty wśród domowników** z zachowaniami ryzykownymi w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum. Pojedyncze związki odnotowane w pierwszych, drugich i trzecich klasach nie dają podstaw do formułowania twierdzeń o wyraźnych związkach.

6. Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze (MOW) i Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii (MOS)

6.1. Ogólna charakterystyka

Młodzieżowe Ośrodki Wychowawcze (MOW) oraz Młodzieżowe Ośrodki Socjoterapii (MOS) przeznaczone są dla uczniów, którzy mają poważne problemy wychowawcze lub adaptacyjne. Analizy wskazują⁸, że do młodzieżowych ośrodków wychowawczych (MOW) młodzież trafia najczęściej, gdy:

- popełnia czyny zabronione (karalne),
- nie realizuje obowiązku szkolnego (wagaruje),
- używa substancji psychoaktywnych,
- prostytuuje się,
- stosuje przemoc wobec rówieśników i najbliższego otoczenia
- ma inne poważne problemy (próby samobójcze, ucieczki z domu, zaburzenia osobowości, udział w grupie przestępczej, naruszanie zasad ruchu drogowego).

Do młodzieżowych ośrodków wychowawczych częściej trafiają chłopcy. Zwykle ze względu na popełnianie czynów zabronionych (rozboje, wandalizm, kradzieże, pobicia). Główną przyczyną kierowania dziewcząt do MOW było nierealizowanie obowiązku szkolnego.

Młodzieżowe ośrodki socjoterapii przeznaczone są dla uczniów z zaburzeniami emocjonalnymi, mających znaczne trudności w prawidłowym funkcjonowaniu w szkołach masowych. Przyjmuje się, że ta grupa młodzieży jest zagrożona niedostosowaniem społecznym lub uzależnieniem. W związku z tym potrzebuje odpowiednich metod wychowawczych, pomocy socjoterapeutycznej oraz właściwej organizacji nauki.

6.2. Wychowankowie MOW i MOS w naszych badaniach

Do badań została włączona grupa młodzieży gimnazjalnej z ośrodków socjoterapeutycznych (MOS) i młodzieżowych ośrodków wychowawczych (MOW) z terenu Warszawy. W pierwszym etapie badań wzięło udział 74 wychowanków (85% chłopców) z 5 ośrodków, w drugim etapie 95 wychowanków (62% chłopców), a w trzecim 86 (63% chłopców) z 6 ośrodków (tabela 49). W drugim roku badań liczba wychowanków zwiększyła się o 21 osób, ze względu na włączenie do badań jednej klasy z młodzieżowego ośrodka socjoterapii dla dziewcząt. Klasa ta brała udział w badaniu także w trzecim pomiarze. Zmieniło to w znaczny sposób proporcję dziewcząt i chłopców pomiędzy pierwszym, a drugim i trzecim pomiarem.

Tabela 49. Liczebność i skład wychowanków MOW i MOS w I, II i III etapie badań

	Typ placówki			Razem	Płeć	
	Młodzieżowy Ośrodek Socjoterapii (MOS)	Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy (MOW)	Inna placówka dla uczniów zagrożonych niedostosowaniem społecznym		ch	dz
klasa I	4 klasy N=34	2 klasy N=25	2 klasy N=15	8 klas N=74	85% N=63	15% N=11
klasa II	4 klasy N=41	4 klasy N=35	2 klasy N=19	10 klas N=95	62% N=59	38% N=36
klasa III	5 klas N=36	3 klasy N=29	2 klasy N=21	10 klas N=86	68% N=59	32% N=27

⁸ Kędzierski P, Kulesza J. Raport: Analiza przyczyn umieszczenia dzieci i młodzieży w placówkach resocjalizacyjnych i socjoterapeutycznych. Pracownia Resocjalizacji CMPPP, Warszawa 2008.

6.3. Charakterystyka socjodemograficzna wychowanków warszawskich MOW i MOS

Uczniowie kształcący się w warszawskich młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych w większości powtarzali kiedyś klasę i w związku z tym byli przeciętnie starsi o 1,5 roku do 2 lat od uczniów tzw. „zwykłego” gimnazjum. Około jedna trzecia wychowanków mieszkała z obojgiem rodziców. Największa grupa uczniów mieszkała „tylko z matką” lub „z kimś innym”, prawdopodobnie z kimś innym z rodziny bądź w internacie placówki wychowawczej. Około jedna czwarta wychowanków (w grupie zbadanej w I klasie) i ok. jedna trzecia (w grupie zbadanej w II i III klasie) pochodziła z rodzin wielodzietnych. Prawie połowa rodziców wychowanków nie pracowała zawodowo, co prawdopodobnie miało wpływ na gorszą ocenę sytuacji finansowej tych rodzin (tabela 50).

Tabela 50. Charakterystyka socjodemograficzna wychowanków MOW i MOS w pierwszym, drugim i trzecim etapie badań

	MOW-y i MOS-y		
	I klasy	II klasy	III klasy
Liczba uczniów	N=74	N=95	N=86
Chłopcy (%)	85	62	68
Wiek	15,4	16,1	16,8
Mieszka z obojgiem rodziców (%)	32	33	26
Mieszka tylko z matką (%)	46	35	39
Ma rodzeństwo (%)	78	85	79
Rodziny wielodzietne – ma 3 lub więcej rodzeństwa (%)	26	35	27
Wyższe wykształcenie matki (%)	17	11,5	22*
Wyższe wykształcenie ojca (%)	14	20	24
Matka pracuje zawodowo (%)	54	61	67
Ojciec pracuje zawodowo (%)	51	55	58,5
Lepsza niż przeciętna sytuacja finansowa rodziny (%)	35	31,5	34

6.4. Psychospołeczne tło zmian – zmiany w czynnikach chroniących i czynnikach ryzyka

Większość (ponad 50%) wychowanków ośrodków znajdowała się pod wpływem kilku znaczących czynników ryzyka zachowań problemowych:

- przebywanie w środowisku młodzieżowym, w którym używało się narkotyków,
- picie alkoholu przez większość bliskich kolegów,
- silna potrzeba wrażeń,
- częste spędzanie czasu poza domem,
- wychowywanie się w rodzinie niepełnej.

Rozpowszechnienie większości tych czynników ryzyka rosło w ciągu trzech lat pobytu w ośrodkach (tabela 53). Jednocześnie w tym samym czasie w grupie wychowanków ośrodków spadało rozpowszechnienie niektórych znaczących czynników chroniących (tabela 51). Dotyczyło to takich czynników jak:

- negatywny stosunek przyjaciół do używania narkotyków,
- monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko poza domem,
- odrabianie lekcji,
- pozytywny stosunek do szkoły i nauczycieli,
- subiektywne normy przeciwne picciu.

Jedyny czynnik, którego rozpowszechnienie zmieniło się na korzyść, to większy udział wychowanków z klas trzecich w dodatkowych konstruktywnych zajęciach. Przy czym odsetki wychowanków uczestniczących w konstruktywnych zajęciach były nadal bardzo niskie – na poziomie kilkunastu procent (tabela 51).

Symptomatyczne dla młodzieży z ośrodków jest posiadanie mentora (osoby wspierającej) rekrutującego się spośród kolegów czy koleżanek. Ponad 20% wychowanków wskazało kolegę lub koleżankę jako tę osobę, do której zwracają się po pomoc lub radę w trudnych sytuacjach życiowych (tabela 52).

Tabela 51. Rozpowszechnienie wybranych czynników chroniących w pierwszym, drugim i trzecim roku nauki w MOW lub MOS

Czynniki chroniące	Etap badań		
	I klasa N=74 %	II klasa N=95 %	III klasa N=86 %
Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków	53	59	42*
Monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem	52	37,5*	38,5
Wsparcie emocjonalne mamy	76	75	68
Dobry kontakt z tatą	34,5	38,5	39
Czas spędzany z mamą	70	60	47
Czas spędzany z tatą	46	40	37
Dobry kontakt ze starszym rodzeństwem (starszego brata lub siostrę miało ok. 48% uczniów)	67	50	50
Pozytywny stosunek do nauczycieli	65	58	55
Pozytywny stosunek do szkoły	44	30	25
Kontrola sąsiadów lub innych dorosłych z miejsca zamieszkania	33	38,5	27
Posiadanie mentora, czyli dorosłej osoby (z rodziny lub spoza rodziny), która wspiera w trudnych sytuacjach życiowych	32	39,5	29
Udział w praktykach i uroczystościach religijnych	65	62	59
Dodatkowe zajęcia i konstruktywne zainteresowania (przynajmniej trzy dodatkowe zajęcia pozalekcyjne spośród 5 branych pod uwagę; w wymiarze 1-3 godz. tyg. lub więcej)	brak pytania	6	14*
Przekonanie, że nauka pomaga w osiągnięciu celów życiowych	81,5	60**	74*
Odrabianie lekcji	brak pytania	74	51**
Subiektywne normy przeciwne picciu alkoholu	48,5	35	26
Dobre samopoczucie	44,5	brak pytania	43

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Tabela 52. Rozpowszechnienie czynników niejednoznacznych w pierwszym, drugim i trzecim roku nauki w MOW lub MOS

Czynniki niejednoznaczne	Etap badań		
	I klasa N=74	II klasa N=95	III klasa N=86
Wsparcie przyjaciół	61	70	71
Posiadanie mentora – przyjaciela/kolegi	20	19	27
Grupowe zajęcia sportowe (przynajmniej 1 godz. tygodniowo)	brak pytania	39	37
Indywidualna aktywność sportowa (przynajmniej 1 godz. tygodniowo)	brak pytania	45	41

Tabela 53. Rozpowszechnienie wybranych czynników ryzyka w pierwszym, drugim i trzecim roku nauki w MOW lub MOS

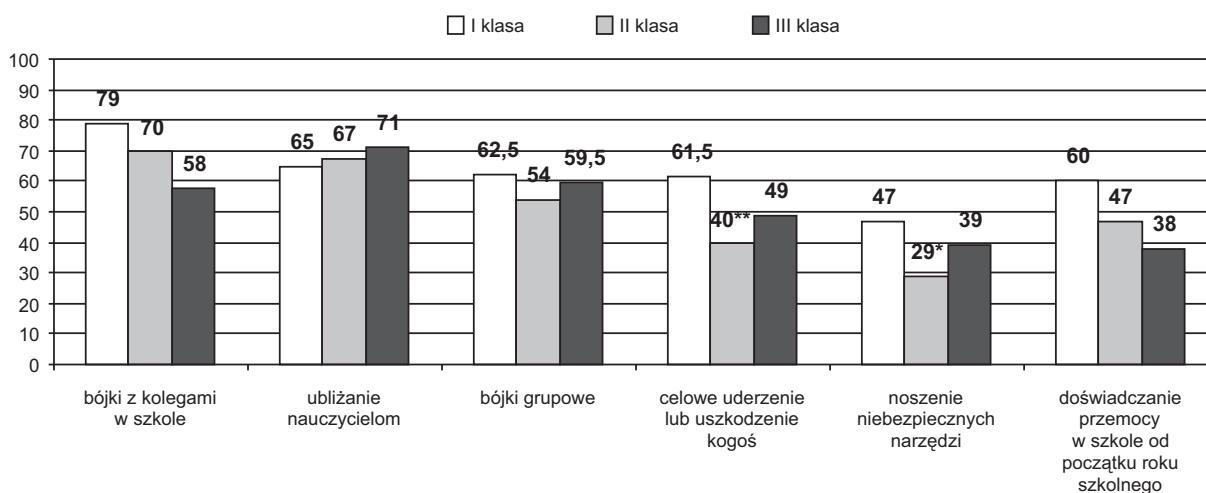
Czynniki ryzyka	Etap badań		
	I klasa N=74	II klasa N=95	III klasa N=86
Przebywanie w środowisku młodzieżowym, w którym używało się narkotyków	69	69	80
Picie alkoholu (piwa lub wina) przez bliskich kolegów/koleżanki	64	73	83
Upijanie się przez starsze rodzeństwo	29	28	24,5
Konflikty wśród domowników	34	42	48
Przemoc fizyczna wśród domowników	26	30	26
Konflikty związane z piciem alkoholu przez rodziców	32	37	25
Rodzina niepełna	67	67	74
Doświadczanie przemocy na terenie szkoły bądź w jej pobliżu	60	47	38
Upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania	34	44	42,5
Częste spędzanie czasu poza domem (na podwórku, osiedlu, na mieście)	brak pytania	73	71
Przekonania akceptujące przemoc	28	25	22
Narażanie swojego bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć	50	51	47
Częste granie w gry komputerowe (oraz użytkowanie Internetu w III klasach)	brak pytania	22	32
Doświadczanie problemów psychicznych	25	19	23,5
Niebezpieczna okolica zamieszkania (dużo grup młodzieży stwarzającej problemy)	brak pytania	brak pytania	45
Wczesna inicjacja alkoholowa (ruchoma skala odpowiedzi w zależności od tego, ile lat miał uczeń, gdy udzielał odpowiedzi na to pytanie)	w wieku 10 lat lub wcześniej	w wieku 11 lat lub wcześniej	w wieku 12 lat lub wcześniej
	19	25	24

6.5. Zmiany w rozpowszechnieniu zachowań problemowych/ryzykownych pomiędzy pierwszym, drugim i trzecim rokiem nauki w ośrodku

6.5.1. Zachowania agresywne i przemoc. Wyniki badań pokazują, że wychowankowie II i III klas MOW i MOS rzadziej niż w I klasie przejawiali zachowania związane z przemocą. Przełożyło się to na mniejsze odsetki wychowanków, którzy padli ofiarą przemocy rówieśniczej w ośrodku. Pomiedzy pierwszym i trzecim rokiem pobytu w ośrodku odsetki „ofiar” przemocy rówieśniczej spadły o ponad 20 punktów procentowych. Mimo zmniejszenia się wskaźników przemocy w ośrodkach, podejmowanie zachowań agresywnych nadal dotyczyło bardzo dużej grupy młodzieży z MOW-ów i MOS-ów. Skala zjawiska w „zwykłych” warszawskich gimnazjach publicznych i niepublicznych była przeważnie kilkakrotnie niższa. Na przykład pomiędzy I i III klasą spadła częstość bójek z kolegami/koleżankami w ośrodku, ale nadal wynosiła ok. 60%. W przypadku dwóch zachowań odnotowano znaczące statystycznie spadki w rozpowszechnieniu zachowań agresywnych. Dotyczyło to:

- noszenia niebezpiecznych narzędzi przez chłopców w klasie,
- celowego uderzenia lub uszkodzenia kogoś.

Podobnie jak w zwykłych gimnazjach, od klasy I do III zwiększyła się o kilka punktów procentowych liczba wychowanków, którzy ubliżali nauczycielom. Ta zmiana nie osiągnęła jednak istotności statystycznej (rycina 18, tabela 54). Przez cały trzyletni okres pobytu w ośrodkach zachowania agresywne częściej podejmowali chłopcy niż dziewczęta (tabele 55, 56).

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Rycina 18. Zachowania związane z przemocą (przynajmniej raz w ostatnim roku) w I, II, III klasie, MOW i MOS

Tabela 54. Porównanie rozpowszechnienia zachowań związanych z przemocą w I, II i III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=74) %	Klasa II (N=93) %	Klasa III (N=86) %
Bójki z kolegami	79	70	58
Ublżanie nauczycielom	65	67	71
Bójki grupowe	62,5	54	59,5
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	61,5	40**	49
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	47	29*	39
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	30	21	25
Cyberprzemoc	Brak pytania	Brak pytania	33
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	60	47	38

*p<0,05, **p<0,01

Tabela 55. Porównanie rozpowszechnienia zachowań agresywnych wśród chłopców w klasie I, II, III w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=63)	Klasa II (N=59)		Klasa III (N=58)	
	% (N)	%	N	%	N
Bójki z kolegami	85,5 (47)	72	42	65,5	38
Ublżanie nauczycielom	67 (37)	62	36	69	40
Bójki grupowe	68 (36)	57	33	68	39
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	67 (36)	50	29	62	36
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	54,5 (30)	34,5*	20	50	28
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	36 (20)	26	15	33	19
Cyberprzemoc	Brak pytania -	Brak pytania	-	35	20
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	65 (35)	43	23	48	27

*p<0,05

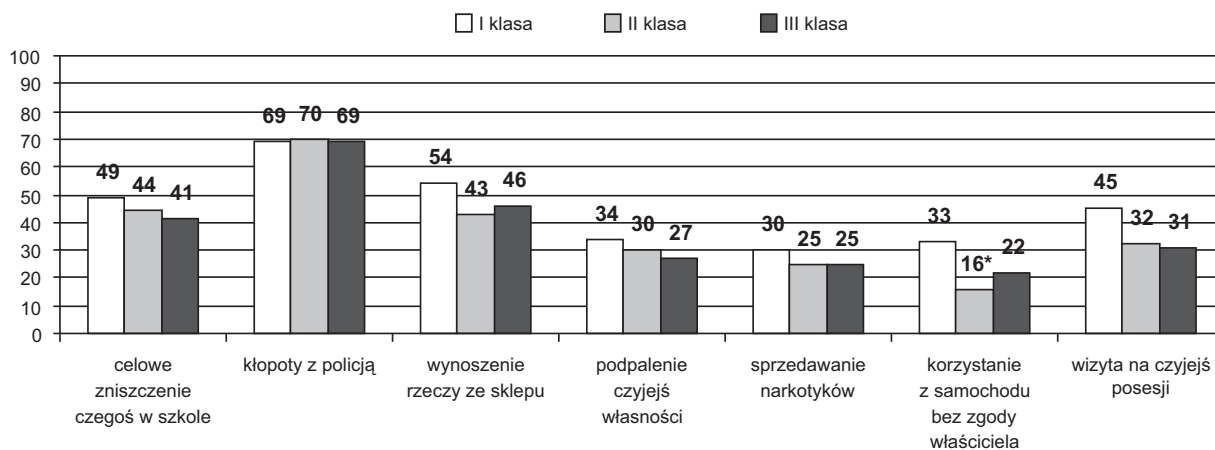
Tabela 56. Porównanie rozpowszechnienia zachowań agresywnych wśród dziewczynek w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Zachowania agresywne i przemoc (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=11)		Klasa II (N=36)		Klasa III (N=27)	
	%	N	%	N	%	N
Bójki z kolegami	45,5	5	66	23	41	11
Ublżanie nauczycielom	54,5	6	74	26	74	20
Bójki grupowe	36	4	49	17	38,5	10
Celowe uderzenie lub uszkodzenie kogoś	36	4	23	8	22	6
Noszenie niebezpiecznych narzędzi	9	1	20	7	15	4
Używanie niebezpiecznych narzędzi w celu wymuszenia czegoś	0	0	12	4	7	2
Cyberprzemoc	Brak pyta- nia	-	Brak pyta- nia	-	26	7
Doświadczanie przemocy fizycznej lub psychicznej w szkole (około raz na miesiąc lub częściej od początku roku szkolnego)	36	4	53	18	18,5	5

6.5.2. Wykroczenia. Wykroczenia są jednym z głównych problemów wychowawczych obserwowanych wśród wychowanków MOW-ów i MOS-ów. Jest to jedna z głównych przyczyn umieszczania młodych ludzi w tych ośrodkach. Jednak w trakcie pobytu wychowankowie nadal popełniają wykroczenia, choć ich rozpowszechnienie lekko spada (rycina 19, tabela 57). Bardzo duży odsetek wychowanków (ok. 70%) przynajmniej raz miał kłopoty z policją, zarówno w pierwszej, drugiej, jak i trzeciej klasie. Do sprzedaży narkotyków przyznawało się ok. 25% badanych. Pomiędzy I a II klasą nastąpił znaczący spadek rozpowszechnienia trzech zachowań niezgodnych z prawem (tabela 57). Dotyczyło to:

- wymontowania części z samochodu bez zgody właściciela,
- korzystania z samochodu bez zgody właściciela,
- drobnych kradzieży.

Pomiędzy I i II klasą zaobserwowaliśmy niewielki spadek większości wykroczeń popełnianych przez chłopców z ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych (tylko jedno zachowanie – korzystanie z samochodu bez zgody właściciela – było istotne statystycznie, tabela 58). W III klasie wśród chłopców większość zachowań niezgodnych z prawem pozostała na podobnym poziomie. Dziewczęta w trzeciej klasie rzadziej miały na swoim koncie wykroczenia, jednak ze względu na małą liczebność grupy nie odnotowaliśmy różnic istotnych statystycznie (tabela 59).

*p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001

Rycina 19. Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku) w I, II, III klasie, MOW i MOS

Tabela 57. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń w I, II i III klasach w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=74) %	Klasa II (N=93) %	Klasa III (N=86) %
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	49	44	41
Kłopoty z policją	69	70	69
Wizyta na czyjejś posesji bez zgody właściciela	45	32	31
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	54	43	46
Podpalenie cudzej własności	34	30	27
Kradzież < 50 zł	43	27,5*	31
Kradzież >50 zł	43	30	33
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	33	17*	20
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	33	16*	22
Sprzedaż narkotyków	30	25	25

*p<0,05

Tabela 58. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń wśród chłopców w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=63)		Klasa II (N=59)		Klasa III (N=58)	
	%	N	%	N	%	N
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	54	29	47	27	51	29
Kłopoty z policją	76	42	69	40	75	43
Wizyta na czyjejś posesji bez zgody właściciela	53	28	40	23	42	24
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	58	29	47	27	47	27
Podpalenie cudzej własności	40	21	32	18	39	22
Kradzież < 50 zł	46	25	30	17	34,5	20
Kradzież >50 zł	46	25	32	18	37	21
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	38	20	22	13	27	15
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	38	21	21*	12	29	17
Sprzedaż narkotyków	32	17	25	14	32	18

*p<0,05

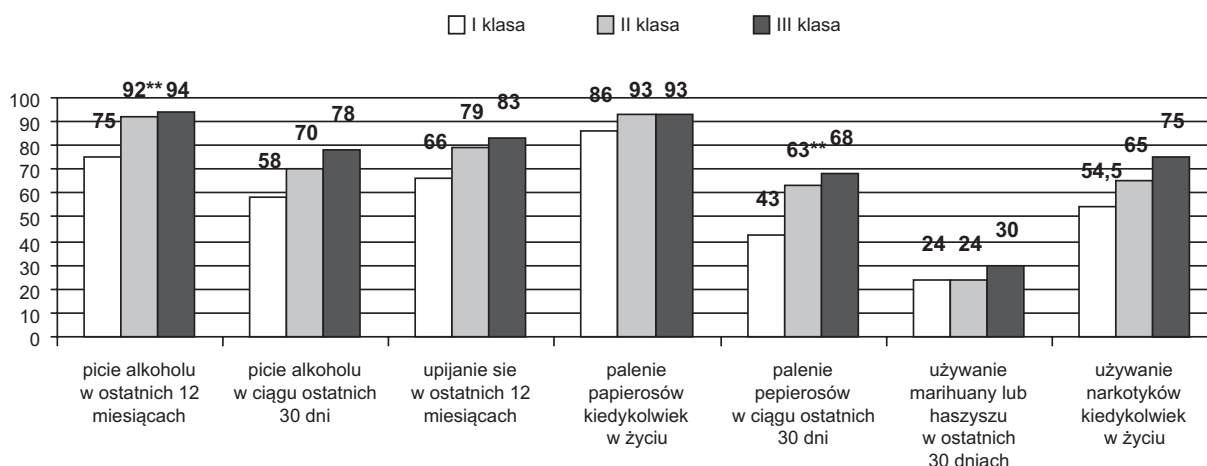
Tabela 59. Porównanie rozpowszechnienia wykroczeń wśród dziewczynek w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Wykroczenia (przynajmniej raz w ostatnim roku)	Klasa I (N=11)		Klasa II (N=36)		Klasa III (N=27)	
	%	N	%	N	%	N
Celowe zniszczenie czegoś w szkole	27	3	40	14	22	6
Kłopoty z policją	30	3	71*	25	56	15
Wizyta na czyjejs posesji bez zgody właściciela	9	1	20	7	7	2
Wynoszenie rzeczy ze sklepu	36	4	36	12	41	11
Podpalenie cudzej własności	9	1	20	7	4	1
Kradzież < 50 zł	27	3	23,5	8	23	6
Kradzież > 50 zł	27	3	26	9	26	7
Wymontowanie części z samochodu bez zgody właściciela	9	1	9	3	4	1
Korzystanie z samochodu bez zgody właściciela	9	1	9	3	7	2
Sprzedaż narkotyków	20	2	26	9	11	3

*p<0,05

6.5.3. Substancje psychoaktywne. Używanie substancji psychoaktywnych znacząco wzrosło pomiędzy I a III klasą wśród wychowanków MOW-ów i MOS-ów. Najczęściej używanymi substancjami były alkohol i papierosy – w klasie III często piło alkohol prawie 80% badanych, a po papierosy sięgało prawie 70% uczniów MOW i MOS. Inicjację papierosową miało za sobą aż 93% wychowanków. Niepokojące są także wyniki dotyczące upijania się oraz używania narkotyków. Przynajmniej raz w ostatnich 12 miesiącach od dnia badania upiło się ponad 80% uczniów. Kontakty z różnymi narkotykami miało za sobą 75% wychowanków MOW-ów i MOS-ów. W tym obszarze obserwujemy duży wzrost pomiędzy pierwszą, drugą, a trzecią klasą – na początku inicjację narkotykową miało za sobą prawie 55% uczniów, po roku nastąpił wzrost o 10 punktów procentowych, aby w trzeciej klasie osiągnąć wspomniany już poziom 75%. W trzeciej klasie marihuany bądź haszyszu regularnie używało 30% wychowanków (na podstawie wskaźnika „używanie w ciągu ostatnich 30 dni”, rycina 20, tabela 60).

W używaniu substancji psychoaktywnych nie odnotowano większych różnic ze względu na płeć. Można jedynie odnotować, że wszystkie badane dziewczęta z klas drugich i trzecich miały za sobą inicjację papierosową (tabele 61, 62). W drugich klasach odnotowano wśród dziewcząt znaczące wzrosty we wskaźnikach upijania się i używania narkotyków (tabela 62), ale ze względu na nieco inną próbę w drugich klasach (dodanie klasy żeńskiej), trudno ten wynik jednoznacznie zinterpretować. Pomiędzy klasą II a III zwiększyła się znacznie liczba chłopców, którzy używali narkotyków (wzrost o prawie 10 punktów procentowych, tabela 61).

*p<0,05, **p<0,01

Rycina 20. Używanie substancji psychoaktywnych w I, II, III klasie, MOW i MOS

Tabela 60. Porównanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych w I, II i III klasach w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=74) %	Klasa II (N=93) %	Klasa III (N=86) %
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	75	92	94
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	66	79	83
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	86	93	93
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	43	63**	68
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	54,5	65	75
Marihuana lub haszysz (w ostatnim roku)	47	47	60
Marihuana lub haszysz (w ostatnich 30 dniach)	24	24	30

*p<0,05, **p<0,01

Tabela 61. Porównanie rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych wśród chłopców w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=63)		Klasa II (N=59)		Klasa III (N=58)	
	%	N	%	N	%	N
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	74	40	90	52	93	52
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	67	37	74	39	85	46
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	85	50	88	52	89,5	51
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	72	41	80	47	79	45
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	58	32	56	29	74*	40
Marihuana lub haszysz (w ostatnim roku)	53	29	42	22	59	32
Marihuana lub haszysz (w ostatnich 30 dniach)	29	16	27	14	33	18

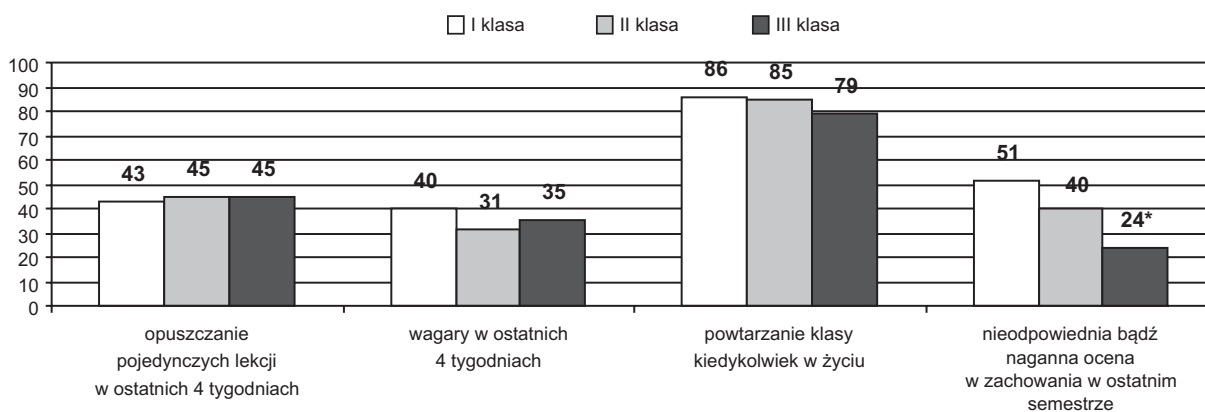
*p<0,05

Tabela 62. Rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych wśród dziewczynek w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Używanie substancji psychoaktywnych	Klasa I (N=11)		Klasa II (N=36)		Klasa III (N=27)	
	%	N	%	N	%	N
Picie alkoholu (przynajmniej raz w ostatnim roku)	82	9	97	33	96	23
Upijanie się (przynajmniej raz w ostatnim roku)	60	6	88*	29	77	20
Palenie papierosów (kiedykolwiek w życiu)	91	10	100	36	100	27
Bieżące palenie (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	70	7	86	31	96	26
Narkotyki (kiedykolwiek w życiu)	36	4	79**	27	76	19
Marihuana lub haszysz (w ostatnim roku)	18	2	54,5**	18	60	15
Marihuana lub haszysz (w ostatnich 30 dniach)	0	0	20,5	7	23	6

*p<0,05, **p<0,01

6.5.4. Problemy szkolne. Około 80% wychowanków ośrodków powtarzało klasę przynajmniej raz w karierze szkolnej. Pomiędzy I i III klasą spadła liczba negatywnych ocen z zachowania (w I klasie 51%, w III klasie 24%) (tabela 63, rycina 21). Spadek ten dotyczył zarówno dziewcząt, jak i chłopców (tabele 64, 65). W ciągu trzech lat pobytu w ośrodkach nie zaobserwowano istotnych zmian w opuszczaniu pojedynczych lekcji i całonocnych wagarach (tabela 63, rycina 21).

*p<0,05 **p<0,01 ***p<0,001

Rycina 21. Występowanie problemów szkolnych w I, II, III klasie, MOW i MOS

Tabela 63. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych w I, II i III klasach w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Problemy szkolne	Klasa I (N=74)	Klasa II (N=93)	Klasa III (N=86)
	%	%	%
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	43	45	45
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	40	31	35
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	51	40	24*
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	86	85	79

*p<0,05

Tabela 64. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych wśród chłopców w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Problemy szkolne	Klasa I (N=63)		Klasa II (N=59)		Klasa III (N=58)	
	%	N	%	N	%	N
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	44	25	47,5	28	40	23
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	43	24	34	19	38	22
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	46	24	39	22	25,5	14
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	85	50	83	49	79	46

Tabela 65. Porównanie rozpowszechnienia problemów szkolnych wśród dziewczynek w I, II, III klasie w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych

Problemy szkolne	Klasa I (N=11)		Klasa II (N=36)		Klasa III (N=27)	
	%	N	%	N	%	N
Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	36	4	41	14	59	16
Wagary (przynajmniej raz w ostatnich 4 tygodniach)	27	3	26,5	9	30	8
Negatywna ocena z zachowania w ostatnim semestrze	73	8	41	13	22	6
Powtarzanie klasy (kiedykolwiek w życiu)	91	10	89	32	78	21

Podsumowanie i omówienie najważniejszych wyników

1. Sytuacja psychospołeczna warszawskich gimnazjalistów

Obraz, jaki wyłania się z naszych badań sugeruje, że w trakcie nauki w gimnazjum pomiędzy pierwszą i trzecią klasą zwiększa się grupa uczniów narażonych na działanie czynników ryzyka i jednocześnie zmniejsza się naturalna ochrona, na jaką mogą liczyć młodsze nastolatki kończące szkołę podstawową. Sytuacja psychospołeczna gimnazjalistów, którą można nazwać w skrócie „mniejsza ochrona i większe ryzyko” nakłada się na procesy dojrzewania i uczenia się nowych zachowań, w tym zachowań niedozwolonych dla młodzieży w wieku szkolnym. To wszystko sprawia, że okres nauki w gimnazjum jest poważnym wyzwaniem dla rodziców, nauczycieli i wychowawców młodzieży.

Rodzina. Przeciętny warszawski gimnazjalista mieszka ze swoimi rodzicami i ma rodzeństwo. Jego rodzice są dobrze wykształceni i oboje pracują zawodowo. Rodzina – ta bliższa i dalsza – jest najważniejszym źródłem oparcia dla gimnazjalisty. Matki częściej niż ojcowie są spostrzegani przez gimnazjalistów jako osoby potrafiące pomagać w rozwiązywaniu problemów życiowych. Spora grupa gimnazjalistów (ok. 36%) znajduje oparcie i pomoc u babci, dziadka oraz dalszych członków rodziny (wujków, chrzestnych, kuzynów). Pełnią oni rolę naturalnych mentorów nastolatków.

W ciągu trzech lat nauki w gimnazjum młodzież staje się bardziej krytyczna w ocenie swoich rodziców i ich umiejętności pomagania w rozwiązywaniu problemów życiowych. Znacznie mniej trzecioklasistów niż pierwszoklasistów spostrzega rodziców jako istotne źródło wsparcia. Jest to prawdopodobnie związane z naturalnymi procesami rozwojowymi. Z jednej strony nastolatki kończące gimnazjum są bardziej krytyczni wobec dorosłych, ale z drugiej strony są również bardziej samodzielni w rozwiązywaniu swoich problemów. Naturalnym procesom rozwojowym należy również przypisać zmniejszenie się w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum „parasola ochronnego” rodziców. W drugich i trzecich klasach zmniejsza się grupa rodziców, która wie, gdzie ich syn lub córka spędza wieczorami czas poza domem. Mniej czasu rodzice i dzieci spędzają razem na wspólnym oglądaniu telewizji i innych codziennych czynnościach domowych.

Zagrożeniem dla ochrony, jaką pełni rodzina w życiu nastolatka, są konflikty, picie alkoholu przez dorosłych oraz przemoc w rodzinie. Około jedna trzecia gimnazjalistów żyje w rodzinach, w których dość często dochodzi do kłótni, a około jedna szóstka spotyka się z przemocą fizyczną i konfliktami związanymi z piciem alkoholu przez rodziców. Oprócz tych niekorzystnych zjawisk, poważnym źródłem zagrożeń dla rozwoju nastolatków jest niestabilność życia rodzinnego. Około 20% gimnazjalistów wychowuje się w rodzinach niepełnych. W większości są to domy prowadzone przez „samotne matki”. „Samotni ojcowie” wychowujący gimnazjalistów należą do rzadkości (ok. 1% uczniów). Pozostałe kilka procent to rodziny stworzone na nowo przez jednego z biologicznych rodziców. Gimnazjaliści wychowujący się w rodzinach niepełnych lub zrekonstruowanych mają zdecydowanie bardziej krytyczny stosunek do swoich ojców, ale też i do swoich matek. Niski poziom wsparcia ze strony ojców lub jego zupełny brak w tych rodzinach jest poważnym zagrożeniem dla rozwoju nastolatków.

Przyjaciele i rówieśnicy. Na tle zmieniającej się w czasie nauki w gimnazjum roli rodziców, wsparcie przyjaciół oceniane było przez gimnazjalistów jako dość stabilne. Zdecydowana większość gimnazjalistów przez cały okres trzyletniej nauki może liczyć na wsparcie emocjonalne swoich przyjaciół, a ponad jedna czwarta uczniów potwierdziła, że przyjaciele potrafią naprawdę pomagać im w rozwiązywaniu problemów. Mniej więcej co dziesiąty gimnazjalista wskazuje też na przyjaciół (bliskich kolegów lub koleżanki), gdy pytany jest o osoby, do których zwraca się o pomoc lub radę w trudnych sytuacjach życiowych.

Nawiązywanie i podtrzymywanie przyjaźni z rówieśnikami jest ważnym zadaniem rozwojowym okresu dojrzewania. Młodzi ludzie chętnie spędzają czas ze swoimi rówieśnikami. W swoich kręgach towarzyskich uczą się nawzajem od siebie nowych zachowań, w tym między innymi zachowań ryzykownych. W okresie nauki w gimnazjum spora grupa młodzieży zaczyna eksperymenty z substancjami psychoaktywnymi. W pierwszych klasach warszawskich gimnazjów co piąty nastolatek miał kolegów i koleżanki, którzy pili alkohol. W trzecich klasach już co drugi uczeń miał w swoim otoczeniu rówieśników pijących alkohol. Picie alkoholu i palenie papierosów to zachowania, którymi młodzież gimnazjalna dość łatwo „zaraża się” od rówieśników. Sprzyja temu nasilony w tym okresie życia konformizm wobec grupy rówieśniczej, a także zmniejszająca się kontrola rodzicielska. Wielu młodych ludzi odrzuca w tym czasie zakazy z okresu dzieciństwa, które zabraniały im pić alkohol i palić papierosy. W przypadku narkotyków, inaczej niż w przypadku alkoholu czy papierosów, rówieśnicy w przeważającej większości są przeciwni ich używaniu. Na początku gimnazjum jest to znacząca bariera ochronna – ponad 80% pierwszoklasistów twierdziło, że ich rówieśnicy nie akceptują używania narkotyków. Postawy te jednak ulegają stopniowemu osłabieniu w okresie przypadającym na naukę w gimnazjum. W tym czasie liczba kolegów lub koleżanek gimnazjalisty negatywnie odnoszących się do narkotyków zmniejszyła się o około 20%. Jednocześnie coraz bardziej dostępne dla gimnazjalisty stają się spotkania towarzyskie, podczas których młodzież używa narkotyków. Przyjaciele i krąg bliskich znajomych są niezwykle ważnym źródłem doświadczeń społecznych i emocjonalnych, ale dobór przyjaciół i bliskich znajomych przez gimnazjalistów jest nieobojętny dla ich zdrowia i bezpieczeństwa.

Szkoła i nauczyciele. Okres gimnazjum to czas, w którym wyraźnie zwiększa się krytycyzm uczniów wobec szkoły i nauczycieli. Pomiędzy pierwszą i trzecią klasą spada wyraźnie liczba nastolatków z sympatią podchodzących do szkoły i nauczycieli. O ile w pierwszych klasach ok. 20% uczniów szkół publicznych i ok. 40% szkół niepublicznych uznawało za całkowicie prawdziwe twierdzenie „lubię szkołę”, o tyle w klasach trzecich te wskaźniki wyniosły już tylko odpowiednio ok. 10% i 20%. Trudno ocenić, ile jest w tym „programowej” niechęci młodzieży wobec szkoły, a ile winy samej szkoły i nauczycieli, którzy wyraźnie tracą punkty w procesie edukowania i wychowywania młodzieży gimnazjalnej. Spośród wszystkich nauczycieli uczących w gimnazjum, najwięcej sympatii uczniowie mają dla swoich wychowawców klasowych. Większa grupa gimnazjalistów, którzy lubią swoich wychowawców, bierze się prawdopodobnie z ich funkcji, która sprzyja większemu zaangażowaniu w sprawy uczniów. Jest to ważny sygnał dla nauczycieli, którzy chcieliby mieć sympatię i szacunek uczniów.

Więcej uczniów z gimnazjów niepublicznych lubi szkołę i swoich nauczycieli. Można przypuszczać, że więcej sympatii gimnazjalistów ze szkół niepublicznych dla swoich szkół i nauczycieli wynika z większej dbałości o młodzież. Niebagatelną rolę odgrywa też liczba uczniów w klasach szkolnych. W szkołach niepublicznych liczba uczniów w klasie jest zdecydowanie mniejsza niż w szkołach publicznych. Z tego prostego powodu nauczyciele szkół niepublicznych mogą poświęcić uczniowi i jego potrzebom więcej czasu niż nawet najlepiej funkcjonujące szkoły publiczne.

Inne wpływy środowiskowe. W okresie przypadającym na naukę w gimnazjum zmniejsza się w widoczny sposób nieformalna kontrola zachowań młodzieży ze strony sąsiadów z bloku lub osiedla. Zdaniem trzecioklasistów tylko mniej więcej co czwarty sąsiad zareagowałby, gdyby widział, że nastolatek z sąsiedztwa robi coś złego. Świadczy to raczej o niskim stopniu gotowości sąsiadów do reagowania na przejawy niepokojących zachowań młodzieży z sąsiedztwa. Niski poziom nieformalnej kontroli sąsiadów stwierdzony

w naszych badaniach sugeruje, że relacje sąsiedzkie w dużych miastach, takich jak Warszawa, nie gwarantują młodzieży należytej ochrony. Na osiedlach strzeżonych, gdzie mieszkają rodziny zamożniejsze, nieformalna kontrola sąsiedzka została zastąpiona przez firmy ochroniarskie, które mają obowiązek reagowania na przejawy złego zachowania młodzieży. Około jedna czwarta uczniów mieszka na osiedlach, w których jest sporo młodzieży stwarzającej problemy.

Sport i inne zainteresowania. Aktywność sportowa zajmuje gimnazjalistom sporo miejsca. Ponad połowa gimnazjalistów przynajmniej jedną godzinę w tygodniu przeznaczają na indywidualną aktywność fizyczną, np. jazdę na rowerze. W zorganizowanych zajęciach sportowych, np. treningach w klubie sportowym, uczestniczy ok. 45% warszawskich gimnazjalistów, zarówno w drugich, jak i trzecich klasach. Dobrze to świadczy o dostępności zajęć sportowych dla młodzieży w Warszawie. Zajęcia sportowe są okazją do propagowania i modelowania zdrowego stylu życia wolnego od nałogów. Wyniki naszych badań sugerują jednak, że ta okazja nie jest dobrze wykorzystywana. Młodzież, która uczestniczy w zorganizowanych zajęciach sportowych, częściej pije alkohol i zachowuje się agresywnie niż rówieśnicy, którzy nie uczestniczą w tych zajęciach. Ten wynik wskazuje na potrzebę podniesienia jakości pracy profilaktycznej i wychowawczej w klubach sportowych.

Z pozostałych konstruktywnych zajęć warszawska młodzież gimnazjalna najczęściej uczyła się języków obcych (50% trzecioklasistów), czytała książki dla przyjemności (45%), rozwijała swoje zainteresowania np. muzyczne, taneczne i inne (36%), a także brała udział w pracach wolontariatu, w zbiórkach harcerskich oraz w spotkaniach religijnych grup wspólnotowych (17%).

2. Zachowania ryzykowne w gimnazjum

Używanie substancji psychoaktywnych i przemoc rówieśnicza. Do najbardziej rozpowszechnionych problemów wychowawczych okresu dojrzewania należy używanie substancji psychoaktywnych oraz przemoc rówieśnicza. Zachowania te mają jednak zdecydowanie odmienną dynamikę rozwoju w okresie nauki w gimnazjum. W gimnazjum bardzo wyraźnie rosną wskaźniki używania substancji psychoaktywnych. Z każdym rokiem skokowo zwiększają się odsetki gimnazjalistów, którzy piją alkohol, upijają się, palą papierosy i używają narkotyków. W rezultacie eksperymenty z substancjami psychoaktywnymi stają się udziałem sporej grupy najstarszych gimnazjalistów. Prawie połowa trzecioklasistów piła często alkohol, ponad jedna trzecia upiła się przynajmniej raz w ostatnim roku, ponad jedna czwarta paliła często papierosy i około jedna szósta przynajmniej raz w życiu próbowała jakiegoś narkotyku.

Z drugiej strony w gimnazjum obserwujemy stopniowe zmniejszanie się liczby bójek w szkole. Ich rozpowszechnienie mierzone za pomocą wskaźnika „przynajmniej raz w ostatnim roku” zmniejszyło się pomiędzy pierwszą i trzecią klasą o ok. 10 punktów procentowych – z 33% do ok. 23% w gimnazjach publicznych i podobnie w gimnazjach niepublicznych. Ogólnie rzecz biorąc, poziom agresji zmniejsza się w okresie gimnazjum, co przekłada się na mniejszą liczbę „ofiar” przemocy rówieśniczej w klasach trzecich. Nadal jednak, mimo zmniejszenia się aktów agresji, około jedna trzecia uczniów klas trzecich w gimnazjach publicznych i jedna czwarta w gimnazjach niepublicznych doświadczała na sobie bieżącej przemocy rówieśniczej.

Odrębną kategorią agresywnych zachowań gimnazjalistów jest ubliżanie nauczycielom. Rozpowszechnienie tych zachowań agresywnych wzrasta w okresie nauki w gimnazjum. W rezultacie w trzecich klasach ponad jedna czwarta drugoklasistów z gimnazjów publicznych i niepublicznych przynajmniej raz w ostatnim roku ubliżała swoim nauczycielom. Ten niepokojący wynik świadczy o poważnych trudnościach na-

uczycieli w utrzymaniu dyscypliny w najstarszych klasach gimnazjalnych. Wskazuje też na brak umiejętności porozumiewania się uczniów i nauczycieli w sytuacjach konfliktowych.

Problemy szkolne. Problemy szkolne, czyli „urywanie się” z pojedynczych lekcji, wagarowanie oraz poważne problemy z funkcjonowaniem w roli ucznia wyrażające się negatywną oceną z zachowania, odznaczają się specyficzną dynamiką rozwoju w okresie nauki w gimnazjum. Nasilenie tych problemów zdecydowanie zwiększa się w drugiej klasie gimnazjum. Prawdopodobnie jest to związane z pewnym „odpuszczaniem” sobie obowiązków szkolnych przez oswojonych już z gimnazjum drugoklasistów. W gimnazjach publicznych ok. 37% drugoklasistów często opuszczało pojedyncze lekcje, ok. 23% chodziło często na całodniowe wagar, a ok. 8% uczniów miało negatywne oceny z zachowania, świadczące o poważnych problemach w przystosowaniu się do wymagań życia szkolnego. W trzecich klasach, kiedy uczniowie mobilizują się, żeby dostać się do wybranej szkoły ponadgimnazjalnej, wskaźniki wagarowania i złego zachowania nie pogorszyły się. Nadal jednak w trzecich klasach rosły odsetki uczniów, którzy opuszczali pojedyncze lekcje. Prawie połowa najstarszych gimnazjalistów często „urywała się” z wybranych lekcji.

Wykroczenia. W okresie nauki w gimnazjum rozpowszechnienie najczęściej popełnianych wykroczeń zmienia się w niewielkim stopniu. Około 10-15% gimnazjalistów miało na swoim koncie akty wandalizmu w szkole, kłopoty z policją, drobne kradzieże i wizyty na cudzym terenie. Niewielki wzrost tych zachowań odnotowano w drugich klasach gimnazjum. Do bardzo niepokojących zjawisk należy powiększanie się w okresie gimnazjum liczby uczniów, którzy angażują się w handel narkotykami. W najstarszych klasach gimnazjum do tego procederu (przynajmniej raz w ostatnim roku) przyznało się 5% uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych. Jest to istotny sygnał dla rodziców i wychowawców młodzieży gimnazjalnej. Handel narkotykami jest poważnym przestępstwem. Wiąże się z wieloma zagrożeniami dla bezpieczeństwa i przyszłości nastolatka, który podejmuje to ryzykowne zachowanie zwykle dla uzyskania doraźnych korzyści materialnych.

Dynamika zmian zachowań ryzykownych w gimnazjach publicznych i niepublicznych. Do gimnazjów niepublicznych trafia młodzież, która zdecydowanie rzadziej eksperymentuje z substancjami psychoaktywnymi i generalnie jest „grzeczniejsza”. W trakcie trzech lat nauki te początkowe różnice ulegają jednak częściowemu zatarciu. Jest to przede wszystkim związane z większą dynamiką wzrostu wszystkich wskaźników używania substancji psychoaktywnych w gimnazjach niepublicznych. W rezultacie w trzecich klasach rozpowszechnienie picia alkoholu, palenia papierosów i używania narkotyków jest praktycznie takie same wśród uczniów gimnazjów publicznych i niepublicznych.

Niektóre różnice pomiędzy uczniami z gimnazjów niepublicznych i publicznych utrzymują się przez trzy lata edukacji. Uczniowie gimnazjów niepublicznych w porównaniu do swoich rówieśników ze szkół publicznych mają bardziej pozytywną postawę wobec swoich szkół i nauczycieli. I choć te postawy ulegają osłabieniu w ciągu trzech lat pobytu w gimnazjum, to nadal więcej uczniów trzecich klas z gimnazjów niepublicznych lubi swoją szkołę i swoich nauczycieli. Ta bardziej pozytywna postawa przekłada się na mniejsze rozpowszechnienie problemów szkolnych (wagarowania i negatywnych ocen z zachowania) w gimnazjach niepublicznych. Mniejsze są tam również wskaźniki agresji i przemocy rówieśniczej. Co ciekawe, częstość agresji werbalnej wobec nauczycieli „wyrównuje się” jednak w ostatnich klasach szkół niepublicznych do poziomu obserwowanego w gimnazjach publicznych.

Chłopcy vs dziewczęta. Wyniki naszych badań nie potwierdzają opinii, wedle których dziewczęta upodobniły się do chłopców w zakresie zachowań problemowych. To nadal chłopcy dominują w większości tych zachowań. Zdecydowanie większa grupa chłopców ma na swym koncie przemoc, zachowania agresywne, wykroczenia, problemy szkolne i eksperymenty z narkotykami. A w związku z większą dynamiką wzrostu wykroczeń u chłopców, różnice ze względu na płeć zwiększają się w okresie gimnazjum. Najmniejsze różnice ze względu na płeć zaobserwowano w piciu alkoholu. Wskaźniki picia i upijania się u dziewcząt i u chłopców były bardzo zbliżone przez trzy lata edukacji w gimnazjum. Zbliżone były również wskaźniki palenia papierosów u dziewcząt i u chłopców. W tym przypadku jednak dynamika wzrostu w ciągu trzech lat była nieco większa u dziewcząt. Wyższy odsetek dziewcząt palących papierosy jest prawdopodobnie związany z ich większą aktywnością towarzyską w starszych klasach gimnazjum. Wiele młodych kobiet pali okazjonalnie, tylko wtedy, kiedy jest w towarzystwie.

Współwystępowanie zachowań ryzykownych młodzieży. Nasze trzyletnie badania stały się dobrą okazją do sprawdzenia hipotezy o współwystępowaniu zachowań ryzykownych młodzieży. Przez okres nauki w gimnazjum najsilniej współwystępują ze sobą wykroczenia i zachowania agresywne oraz picie alkoholu i palenie papierosów. Można więc powiedzieć, że właśnie te zachowania ryzykowne „chodzą parami” wśród gimnazjalistów. Częstość problemów szkolnych koreluje w podobny sposób z częstością picia alkoholu, palenia papierosów, a także z częstością zachowań agresywnych i wykroczeń. Interesujące jest to, że używanie narkotyków jest nieco słabiej powiązane z problemami szkolnymi niż pozostałe rodzaje zachowań ryzykownych. Ogólnie rzecz biorąc, analizowane zachowania są w dużym stopniu dodatnio skorelowane ze sobą, ale różnice w sile związku pozwalają precyzyjniej określić, które zachowania współwystępują częściej, a które rzadziej.

Zróznicowanie rozpowszechnienia zachowań ryzykownych w klasach szkolnych. Siłą rzeczy wyniki dotyczące rozpowszechnienia zachowań ryzykownych pokazują wartości średnie dla dość zróżnicowanej grupy warszawskich gimnazjalistów. To zróżnicowanie jest widoczne, kiedy analizujemy wyniki dla poszczególnych klas szkolnych. Nasze analizy pokazały, że wylosowana do badań ponad setka klas z gimnazjów publicznych znacznie różni się stopniem rozpowszechnienia wszystkich analizowanych zachowań ryzykownych. Przy czym największe zróżnicowanie odnotowano porównując wartości średnich dla wskaźnika „częstość palenia papierosów w ostatnich 30 dniach” w klasach drugich gimnazjów publicznych. Interesujące, że klasy z gimnazjów niepublicznych okazały się zdecydowanie bardziej jednorodne pod względem rozpowszechnienia zachowań ryzykownych. Częściowo wynika to z niewielkiej liczby (16) klas ze szkół niepublicznych, ale przede wszystkim odzwierciedla podobny poziom zachowań ryzykownych w klasach z gimnazjów niepublicznych.

Przykładowe „profile klas” pokazują, że klasy o wysokich wskaźnikach zachowań ryzykownych zdecydowanie różnią się skalą rozpowszechnienia tych zachowań od klas o średnich i niskich wskaźnikach. Uczniowie takiej klasy są zdecydowanie bardziej zagrożeni i wymagają większych nakładów pracy wychowawczej i profilaktycznej. Praktycznie w każdym gimnazjum o większej liczbie oddziałów są zespoły klasowe, które na plus lub na minus odbiegają od średniej dla gimnazjów w Warszawie. Trudno na podstawie naszych badań ocenić, na ile to zróżnicowanie klas wynika ze świadomej polityki szkół i systemu rekrutacji do poszczególnych klas, a na ile jest dziełem przypadku. Próba wyjaśnienia zróżnicowania klas poprzez analizę wybranych czynników psychospołecznych wskazuje, że kombinacja dwóch, trzech czynników ryzyka w danej klasie może odgrywać znaczącą rolę. Na przykład połączenie w jednej klasie uczniów o wysokim

zapotrzebowaniu na stymulację i stosunkowo słabych wynikach w nauce może wydatnie zwiększać ryzyko zachowań problemowych.

3. Czynniki chroniące i czynniki ryzyka

Czynniki chroniące o szerokim spektrum działania (uniwersalne). Nasze analizy pozwoliły ustalić dwa w znacznym stopniu uniwersalne czynniki chroniące gimnazjalistów przed angażowaniem się w zachowania ryzykowne. Są to: 1) własne normy gimnazjalisty przeciwne picciu alkoholu oraz 2) monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego przez dziecko wieczorem poza domem. Oba te czynniki wynikają z aktywności rodziców, albo w bezpośredniej formie (monitorowanie czasu spędzanego poza domem), albo pośrednio poprzez zabiegi wychowawcze i postawy rodzicielskie, które kształtują normy własne nastoletniego dziecka.

Czynniki chroniące o selektywnym spektrum działania (selektywne). Na uwagę zasługuje również kilka innych czynników chroniących, których działanie – wedle naszych analiz – jest ograniczone tylko do niektórych zachowań ryzykownych (selektywne spektrum działania). Do nich należą: 1) negatywna postawa kolegów/koleżanek do używania narkotyków, 2) udział w praktykach i uroczystościach religijnych, 3) dodatkowe zajęcia/konstruktywne zainteresowania oraz 4) pozytywny stosunek do nauczycieli. Ta „mieszanka” czynników chroniących wskazuje na ochronne znaczenie środowiska życia nastolatka. W tym środowisku istotną rolę odgrywają postawy i wartości kolegów i koleżanek, klimat relacji uczeń-nauczyciel, dostęp do zajęć rozwijających konstruktywne zainteresowania oraz wsparcie duchowe i moralne Kościoła lub wspólnoty religijnej.

Czynniki o niejednoznacznym działaniu. Wyniki analiz wskazują na niezgodny z oczekiwaniami kierunek działania dwóch czynników: 1) wsparcia emocjonalnego przyjaciół, oraz 2) udziału w grupowych zajęciach sportowych. Wsparcie przyjaciół (czyli przekonanie, że w dużym stopniu można liczyć na ich pomoc, pocieszenie, radę) zarówno w pierwszej, drugiej, jak i trzeciej klasie gimnazjum wiązało się z większym ryzykiem picia alkoholu, upijania się, palenia papierosów, a także ubliżania nauczycielom w szkole. Ten wynik sugeruje, że dobre relacje z przyjaciółmi w tym okresie życia (13-15 lat) są bardzo często powiązane ze wspólnym kosztowaniem „owoców zakazanych”. Dotyczy to przede wszystkim używania substancji psychoaktywnych, które zwykle odbywa się z przyjaciółmi lub bliskimi kolegami i koleżankami. Mimo oczekiwanego ochronnego działania, udział w grupowych zajęciach sportowych wiązał się z większym ryzykiem angażowania się w bójki w szkole, ubliżanie nauczycielom oraz picie alkoholu. Ten wynik sugeruje, że same zajęcia sportowe nie rozwiązują problemów młodzieży. Klubowe zajęcia sportowe dla młodzieży gimnazjalnej trzeba wzmocnić o działania wychowawcze i profilaktyczne. Wyniki analiz sugerują jednocześnie, że w przypadku palenia papierosów udział w grupowych zajęciach sportowych może mieć znaczenie ochronne.

Czynniki ryzyka o szerokim spektrum działania. Wyniki naszych badań wskazują, że zachowanie nastolatków polegające na narażaniu swojego bezpieczeństwa dla zabawy i ekscytujących przeżyć jest czynnikiem ryzyka o bardzo szerokim spektrum działania, ponieważ zwiększa ryzyko prawie wszystkich analizowanych zachowań problemowych gimnazjalistów. Takie zachowania są najprawdopodobniej związane z tzw. „potrzebą doznań”, nazywaną też „potrzebą stymulacji”. Zapotrzebowanie na stymulację to cecha indywidualna człowieka, polegająca na poszukiwaniu nowych, intensywnych wrażeń i doświadczeń. Właściwość ta jest związana z gotowością do podejmowania ryzyka fizycznego, społecznego, prawnego i finansowego (Zuckerman, 1994). Osoby o wysokim zapotrzebowaniu na stymulację w większym stopniu angażują się

w brawurowe zachowania, takie jak skoki na bungee i inne sporty ekstremalne. Nasze badania wskazują, że w okresie nauki w gimnazjum zwiększa się liczba nastolatków, którzy poszukują nowych intensywnych wrażeń i doświadczeń.

Do czynników ryzyka o szerokim spektrum działania należą również negatywne wpływy środowiskowe, w tym przede wszystkim: 1) przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków, 2) upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania oraz 3) częste spędzanie czasu poza domem.

Czynniki ryzyka o selektywnym działaniu. Analizy wskazują również na selektywne działanie czterech czynników ryzyka: 1) „wczesny wiek inicjacji alkoholowej” zwiększał u gimnazjalistów ryzyko używania substancji psychoaktywnych; 2) „posiadanie przekonań akceptujących przemoc” było głównie związane z większym ryzykiem zachowań agresywnych (bójek z kolegami/koleżankami oraz aktami wandalizmu w szkole), 3) „konflikty w domu z powodu picia alkoholu przez rodziców” wiązały się z większym ryzykiem palenia papierosów, a 4) „doświadczenie problemów psychicznych” zwiększało ryzyko używania narkotyków. Niektóre z tych czynników ryzyka są związane z procesami dojrzewania, np. problemy psychiczne nasilają się w okresie dorastania.

4. Wychowankowie Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych (MOW) i Młodzieżowych Ośrodków Socjoterapii (MOS)

Przeciętny wychowanek młodzieżowego ośrodka wychowawczego lub socjoterapeutycznego jest wychowywany przez samotną matkę lub przez instytucję opiekuńczą. Jego rodzice lub opiekunowie mają często problemy ze stałym zatrudnieniem, a sytuacja finansowa rodziny jest gorsza od przeciętnej. Często są konflikty wśród domowników. Wsparcie emocjonalne znajduje u matki i starszego rodzeństwa. Dobry kontakt z ojcem ma tylko mniej więcej co trzeci wychowanek. Większość czasu wolnego wychowanek spędza z kolegami/koleżankami poza domem. Przebywa w towarzystwie znajomych, którzy używają narkotyków, często piją alkohol i upijają się. Prawie wszyscy palą papierosy. Są to często osoby, które pomagają wychowankowi w rozwiązywaniu jego bieżących problemów życiowych. Sam wychowanek miał niepowodzenia w szkole i powtarzał kiedyś klasę. Jego stosunek do szkoły jako instytucji jest bardzo krytyczny. Bardzo rzadko korzysta z dodatkowych konstruktywnych zajęć lub innych form rozwijania zainteresowań. Ma silną potrzebę doznań i różne czyny zabronione na swoim koncie.

Ogólnie rzecz biorąc, młodzież trafiająca do ośrodków wychowawczych lub socjoterapeutycznych znajduje się pod bardzo silnym wpływem środowiskowych czynników ryzyka. Pobyt w ośrodku „izoluje” wychowanków od niektórych z nich, choć nadal poważnym zagrożeniem jest środowisko innych nieprzystosowanych społecznie wychowanków. Szansą dla zmiany niekorzystnych zachowań wychowanków jest świadome poszerzanie wpływu czynników chroniących przez pracę ośrodków. Mogą one w jakimś stopniu kompensować negatywne wpływy środowiskowe. Instrumentami wzmacniania czynników chroniących w ośrodkach wychowawczych i socjoterapeutycznych są między innymi: indywidualne podejście opiekunów i nauczycieli do wychowanka (w tym indywidualny program nauczania), znacznie mniej liczne klasy niż w „zwykłych” szkołach, uczenie norm i umiejętności społecznych, monitorowanie zachowań uczniów i przestrzeganie dyscypliny, zajęcia socjoterapeutyczne oraz dodatkowe konstruktywne zajęcia pozalekcyjne oferowane przez ośrodki.

Nasze badania dobrze ilustrują skalę zachowań problemowych wśród młodzieży, która nie poradziła sobie w „normalnym” systemie szkolnym. Biorąc pod uwagę trudną sytuację psychospołeczną większo-

ści wychowanków, jest zrozumiałe, że rozmiary wszystkich zachowań problemowych wśród wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych były od kilku do kilkunastu razy większe niż wśród uczniów uczęszczających do zwykłych gimnazjów publicznych i niepublicznych.

Ze względu na zmieniający się skład wychowanków w pierwszym, drugim i trzecim roku badań, trudno o jednoznaczną interpretację wyników dotyczących rozpowszechnienia zachowań problemowych. Niemniej jednak trzeba przyznać, że uzyskane wyniki sugerują, iż w ciągu pobytu w ośrodku stabilizują lub nawet zmniejszają się wskaźniki wielu zachowań ryzykownych, w tym przemocy, wykroczeń i problemów szkolnych. Nie dotyczy to substancji psychoaktywnych, ale rosnący trend w używaniu substancji psychoaktywnych jest czymś naturalnym w tej grupie wiekowej. Wychowankowie drugich i trzecich klas młodzieżowych ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych rzadziej niż w pierwszych klasach przejawiali zachowania związane z przemocą, rzadziej popełniali niektóre wykroczenia oraz przejawiali problemy szkolne. Ustabilizowanie lub wręcz zmniejszenie niektórych zachowań problemowych należy uznać za sukces ośrodków wychowawczych i socjoterapeutycznych.

Zalecenia i rekomendacje

1. Okres gimnazjum – więcej zagrożeń, mniejsza ochrona

W trakcie nauki w gimnazjum zwiększa się zasięg działania rówieśniczych i indywidualnych czynników ryzyka, a jednocześnie zmniejsza się naturalna ochrona rodzicielska, jaką były objęte dzieci w szkole podstawowej. Sytuacja społeczna gimnazjalistów, którą można nazwać w skrócie „większe ryzyko, mniejsza ochrona” nakłada się na procesy dojrzewania, usamodzielniania się i testowania zachowań niedozwolonych dla młodzieży w wieku szkolnym. Młodzież staje się bardziej krytyczna wobec rodziców, nauczycieli i szkoły. To wszystko sprawia, że okres nauki w gimnazjum jest poważnym wyzwaniem dla rodziców, nauczycieli i wychowawców.

W sytuacji, w której większe ryzyko jest związane w dużej mierze z większą aktywnością społeczną i procesami dojrzewania, adekwatną strategią profilaktyczną i wychowawczą jest wzmacnianie osłabionej ochrony. Innymi słowy rekomendujemy świadome wzmacnianie czynników i procesów, które mogą stanowić przeciwwagę dla rosnącego ryzyka związanego z tym okresem życia i rozwoju. Ten kierunek działań jest realistyczny, przyjazny dla środowiska szkolnego i dla młodzieży, uzasadniony teoretycznie przez koncepcję *resilience* oraz przez szereg doświadczeń zgromadzonych na świecie. Poniżej przedstawiamy szczegółowe propozycje i zalecenia wynikające z naszych badań:

Rodzice. Młodzież w tym okresie życia potrzebuje jasno określonych granic. Najczęściej wyznaczają je rodzice, określając np. godzinę powrotu do domu, czas korzystania z komputera, wiek wypicia pierwszego kieliszka wina. Jasno wyznaczone i przestrzegane granice współtworzą system wsparcia dla młodzieży, która sama nie ma jeszcze dobrej orientacji w świecie i mechanizmów samokontroli. Młodzież przekracza ustalone granice, ale ich obowiązywanie jest pomocne w ograniczaniu niepożądanych zachowań i często doceniane przez samych nastolatków. Jednym z bardziej skutecznych instrumentów rodzicielskiej profilaktyki zachowań ryzykownych jest monitorowanie czasu spędzanego poza domem przez nastoletnie dziecko. Monitorowanie oznacza, że rodzice wiedzą z kim i gdzie przebywa dziecko. Znają przyjaciół lub znajomych, z którymi dziecko spędza czas. Wiedzą, do kogo należy zadzwonić, żeby sprawdzić, czy dziecko jest tam, gdzie miało być.

Ojcowie z rodzin niepełnych lub zrekonstruowanych są grupą, która wymaga większej uwagi ze strony instytucji wspierających rodzinę i szkoły. Są oni krytycznie oceniani przez nastoletnie dzieci. Ich poziom wsparcia i zaangażowania jest niewystarczający. Wiele barier kulturowych i psychologicznych utrudnia wykonywanie funkcji rodzicielskich przez ojców, którzy nie mieszkają z dzieckiem pod wspólnym dachem. Przełamywanie tych barier, a także uwrażliwianie i motywowanie ojców do częstszych kontaktów i większej aktywności, może wnieść wiele dobrego w życie dorastającego dziecka.

Rodziców gimnazjalistów należy przekonywać, że w tym okresie życia dziecka stawianie granic, monitorowanie ich przestrzegania oraz wyciąganie konsekwencji, kiedy są przekraczane, jest adekwatną formą wspierania nastoletniego dziecka w dojrzewaniu. Jest też jedną ze skuteczniejszych metod rodzinnej profilaktyki zachowań ryzykownych nastolatków. Ze względu na to, że rodzice mają mało czasu na udział w zajęciach edukacyjnych czy warsztatach w szkole, należy szukać alternatywnych form docierania do nich z informacją i wskazówkami praktycznymi. Polecanym sposobem jest komunikowanie się szkoły z rodzicami za pomocą Internetu. Tym bardziej, że niektóre gimnazja w Warszawie zaczynają kontaktować się z rodzicami za pomocą tzw. elektronicznych dzienników. Na stronie internetowej szkoły mogą znaleźć się praktyczne wskazówki dla zainteresowanych rodziców.

Nauczyciele. Pozytywna postawa wobec nauczycieli jest jednym z ważniejszych czynników ochronnych. Tymczasem w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum wyraźnie zmniejsza się liczba uczniów, którzy lubią swoich nauczycieli. Z drugiej strony zwiększa się liczba gimnazjalistów, którzy agresywnie odnoszą się do swoich nauczycieli. Niepokojące jest też to, że tylko nieliczni uczniowie widzą w nauczycielach swoich naturalnych mentorów. Spadające notowania nauczycieli są prawdopodobnie nieuchronnym kosztem obowiązku szkolnego, ale wynikają również z braku umiejętności rozmawiania z nastolatkami i reagowania w sytuacjach konfliktowych, z braku zaangażowania i bezradności nauczycieli wobec potrzeb i problemów dorastającej młodzieży. Żeby zwiększyć ochronną rolę szkoły, trzeba pomagać nauczycielom zrozumieć perspektywę młodych ludzi, motywy ich działania, specyficzne potrzeby i dylematy okresu dojrzewania. Lepsze rozumienie młodzieży i ich zachowań może przyczynić się do bardziej efektywnej pracy wychowawczej i profilaktycznej nauczycieli. Trzeba jednocześnie ćwiczyć z nauczycielami – najlepiej w warsztatowej formie – nowe umiejętności w pracy z nastolatkami. W związku z tym należy w ramach kształcenia zawodowego:

- (1) uwrażliwiać nauczycieli gimnazjum na specyficzne potrzeby rozwojowe okresu adolescencji, informować o zadaniach rozwojowych tego okresu oraz funkcjach, jakie pełnią w tym okresie zachowania problemowe;
- (2) rozwijać praktyczne umiejętności wychowawcze nauczycieli, np. radzenia sobie z agresją uczniów, rozmawiania w sytuacjach konfliktowych, metod nieagresywnego utrzymywania dyscypliny w klasie, prowadzenia rozmów wspierających uczniów w trudnych sytuacjach;
- (3) wpierać ideę mentoringu w szkole, czyli kształtować i rozwijać postawy czynnego zaangażowania nauczycieli w sprawy uczniów, przekonywać, że towarzyszenie młodym ludziom (poprzez pomaganie, wspieranie, doradzanie itd.) ma ogromne znaczenie ochronne w ich rozwoju i dorastaniu.

Młodzież. Gimnazjaliści często podejmują niepotrzebne ryzyko w towarzystwie rówieśników nie dlatego, że brakuje im asertywności lub wiary w siebie, ale dlatego, że chcą spędzać czas wolny ze swoimi kolegami/koleżankami, chcą być akceptowani przez rówieśników. Dlatego skuteczną przeciwwagą dla negatywnych wpływów rówieśniczych jest zorganizowana i wspierana przez dorosłych działalność konstruktywnych grup młodzieżowych. W tej materii sporo się dzieje w warszawskich gimnazjach. Wiele szkół ma bogatą ofertę zajęć pozalekcyjnych. Tworzy to szansę na powstawanie grup młodzieży skupionych na rozwijaniu konstruktywnych zainteresowań. Jednak najczęściej trafia tam młodzież o wyraźnie zarysowanych zainteresowaniach i zdolnościach. Warto poszerzyć ofertę o zajęcia dla uczniów, którzy mają jeszcze niesprecyzowane zainteresowania i pasje – np. zajęcia polegające na pracy nad projektami społecznymi, artystycznymi czy naukowymi, gdzie niezbędna jest integracja różnych umiejętności i zdolności uczniów, zarówno tych kierunkowych w dziedzinie np. nauki lub sztuki, jak również kompetencji społecznych. W angażowaniu młodzieży do różnych projektów bardzo dobrze sprawdza się argument, że każdy jest kreatywny, ma jakieś zdolności, tylko musi je odnaleźć. Jeżeli szkoła poprzez swoją ofertę to umożliwi – jest szansa na stworzenie grup/y młodzieży, której nadrzędną wartością jest praca nad interesującym projektem, wspólne tworzenie czegoś, co przynosi uznanie ważnych osób: rówieśników, rodziców, nauczycieli i profesjonalistów z danej dziedziny. Jest to także szansa na dowartościowanie własnej osoby oraz tworzenie podstaw poczucia własnej wartości.

Trenerzy lub opiekunowie młodzieżowych grup sportowych. Wyniki naszych badań sugerują, że młodzi uczestnicy sportowych zajęć grupowych częściej sięgają po substancje psychoaktywne i w większym stopniu przejawiają zachowania agresywne. Jest to w dużej mierze związane z tym, że do zajęć sportowych garnie się **młodzież z wysokim zapotrzebowaniem na stymulację i mocne przeżycia**. Jest to jeden

z silniejszych czynników ryzyka zachowań problemowych młodzieży. Młodzież ucząca się w Warszawie ma dość łatwy dostęp do zorganizowanych zajęć sportowych. Wynika to ze świadomej polityki władz samorządowych i oświatowych, dla których aktywność sportowa jest jednym z ważnych instrumentów kształtowania charakterów młodych ludzi i profilaktyki zachowań ryzykownych. Żeby ta polityka przynosiła pożądane efekty, trzeba wzmocnić wychowawczą rolę trenerów i opiekunów sportowych. Oni powinni wiedzieć, czym są specjalne potrzeby młodzieży z wysoką potrzebą doznań i jak mają na to reagować. Sama sportowa aktywność lub rywalizacja może być niewystarczająca, żeby uchronić tę młodzież przed ryzykownymi zachowaniami. Brak konsekwentnie przestrzeganych zasad i dyscypliny może prowadzić w grupach sportowych do eskalacji używania substancji psychoaktywnych, agresji i innych problemów. Dlatego przy prowadzeniu tego typu zajęć potrzebny jest zwiększony nadzór nad młodzieżą, a trenerzy sportowi powinni być przygotowani na poziomie podstawowym do pracy wychowawczej i profilaktycznej z grupą podwyższonego ryzyka.

Ważne są również kryteria oceny pracy młodzieżowych klubów sportowych. Kluby zwykle rozliczane są z wyników sportowych, miejsc na podium i medali. Ten system w przypadku młodzieży gimnazjalnej może prowadzić do zaniedbań wychowawczych i negatywnych skutków ubocznych. Dlatego rekomendujemy stosowanie w ocenie klubów sportowych pracujących z młodzieżą zarówno kryteriów sportowych, jak i wychowawczych.

2. Raport punktem odniesienia dla diagnozy środowiska szkolnego

Niniejszy raport może stanowić cenny punkt odniesienia dla diagnozy prowadzonej w konkretnym gimnazjum publicznym lub niepublicznym w Warszawie. Diagnoza środowiska szkolnego w zakresie występowania zachowań problemowych, takich jak: używanie substancji psychoaktywnych, przemoc, wykroczenia, problemy szkolne jest ważnym krokiem na drodze do opracowania szkolnego programu działań profilaktycznych i wychowawczych. Porównując skalę rozpowszechnienia zachowań problemowych dla gimnazjalistów z całej Warszawy ze skalą rozpowszechnienia tych zachowań we własnej szkole, można oszacować, czy nasilenie zachowań problemowych we własnej szkole jest powyżej czy poniżej punktu orientacyjnego (średniej dla całej Warszawy). Wyniki prezentowane w niniejszym raporcie mogą więc pomóc w wyborze priorytetowych kierunków działania w szkole.

Wyniki naszych badań podpowiadają również, w którym kierunku warto prowadzić szkolną diagnozę. Znaczne zróżnicowanie klas ze względu na rozpowszechnienie zachowań ryzykownych i silne czynniki ryzyka wskazuje na potrzebę diagnozy zespołów klasowych. „Profile klas” zaproponowane w niniejszym opracowaniu mogą być pomocne w ocenie potrzeb profilaktycznych poszczególnych klas. Warto przy tej okazji przyjrzeć się kryteriom rekrutacji do poszczególnych klas w ramach jednej szkoły, ponieważ mechanizmy rekrutacji mogą odpowiadać za powstawanie klas o bardzo wysokim wskaźniku ryzyka rozwoju zachowań problemowych. Nie rekomendujemy tworzenia zespołów klasowych, w których dominują uczniowie mający niskie osiągnięcia w nauce i będący pod wpływem znaczących środowiskowych lub indywidualnych czynników ryzyka.

Piśmiennictwo

1. Bobrowski K, Ostaszewski K. „Noe + Drugi Elementarz”. Ewaluacja programu profilaktyki alkoholowej. *Alkoholizm i Narkomania* 1997; 1 (26): 67- 88.
2. Bobrowski K, Ostaszewski K, Pisarska A. Rekomendacje narzędzi do oceny zagrożeń zdrowia psychicznego młodzieży do dalszego stosowania w badaniach mokotowskich oraz w innych badaniach ankietowych młodzieży szkolnej. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, 2007.
3. Borucka A, Ostaszewski K. Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia. *Medycyna Wieku Rozwojowego* 2008; 12 (2), część I: 587- 597.
4. Bronfenbrenner U. Ecology of the family as a context for human development: Research Perspectives. *Developmental Psychology* 1986; 22 (6): 723-742.
5. Brzezińska A. Społeczna psychologia rozwoju, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2000.
6. Center for Disease Control and Prevention. Self-reported Frequent mental Distress Among Adults – United States, 1993-1996, Morbidity and Mitality Weekly Report, May 1, 1998; 47 (6): 325-331.
7. Czabała Cz, Bobrowski K, Borucka A, Brykczyńska C, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Ostaszewski K, Pisarska A, Pałyska M, Raduj J. Raport z badań wykonanych w 2004 roku w ramach działalności statutowej „Ocena stanu zdrowia psychicznego w wybranych populacjach”, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, maszynopis, 2004.
8. EMCDDA; European Monitoring Centre for Drug and Drug Addiction – Evaluation Instruments Bank EIB <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index3397EN.html>
9. Frączek A, Stępień E. Kwestionariusz TY i ZDROWIE. Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, 1991.
10. Garmezy N. Stress-Resistant Children: The Search for Protective Factors. W: *Recent Research in Developmental Psychopathology*. Stevenson J (red). Pergamon Press, Oxford – New York – Toronto – Sydney – Paris – Frankfurt, 1985; 213-234.
11. Jessor R. Problem-Behavior Theory, Psychosocial Development, and Adolescent Problem Drinking. *British Journal of Addiction* 1987; 82: 331-342.
12. Jessor R. New perspectives on adolescent risk behaviour. W: *New perspectives on adolescent risk behaviour*. Jessor R (red). Cambridge University Press 1998; 1-10.
13. Kędzierski P, Kulesza J. Raport: Analiza przyczyn umieszczania dzieci i młodzieży w placówkach resocjalizacyjnych i socjoterapeutycznych, Pracownia Resocjalizacji CMPPP, Warszawa, 2008.
14. Kulesza M. Klimat szkoły a zachowania przemocowe uczniów w świetle wybranych badań empirycznych. *Seminare* 2007; 24: 261-277.
15. Mazur J (red). Status materialny rodziny i otoczenia a samopoczucie i styl życia młodzieży 15-letniej. Wyniki badań HBSC 2006 w ujęciu środowiskowym. Instytut Matki i Dziecka, Warszawa, 2007.
16. Mazur J, Tabak I, Małkowska-Szkutnik A, Ostaszewski K, Kołło H, Dzielska A, Kowalewska A. Czynniki chroniące młodzież 15-letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych. Instytut Matki i Dziecka. Zakład Ochrony i Promocji Zdrowia Dzieci i Młodzieży, Warszawa, 2008.
17. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Pisarska A. Subiektywne normy a intencja używania substancji psychoaktywnych przez nastolatków. *Alkoholizm i Narkomania* 2002; 15 (3): 305-325.
18. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A. Adaptacja skal do pomiaru czynników ryzyka i czynników chroniących związanych z rozwojem zachowań problemowych oraz do pomiaru zachowań problemowych. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, Maszynopis, 2006.
19. Ostaszewski K, Rustecka-Krawczyk A, Wójcik M. Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów. Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, 2008. http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2009/11/Raport_IPiN_08_wersja_koncowa.pdf
20. Ostaszewski K, Rustecka-Krawczyk A, Wójcik M. Czynniki chroniące ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-II. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa, 2009. http://www.ipin.edu.pl/wordpress/wp-content/uploads/2010/03/Raport_2009_07MAC.pdf

21. Rutter M. Resilience reconsidered: Conceptual considerations, empirical findings, and policy implications. W: Handbook of Early Childhood Intervention. Shonkoff J, Meisels S (red). Second edition, Cambridge University Press, 2000; 651-682.
22. Werner E. Protective factors and individual resilience. W: Shonkoff J, Meisels S (red). Handbook of Early Childhood Intervention. Second edition, Cambridge University Press, 2000; 115-132.
23. Wolniewicz-Grzelak B, Ostaszewski K. Badanie środowisk szkolnych w zakresie zagrożenia uzależnieniem od środków odurzających. Biuletyn Informacyjny Instytutu Psychoneurologicznego 1983; 4: 68-82.
24. Yates TM, Egeland B, Sroufe A. Rethinking *resilience*. A developmental process perspective. W: Resilience and Vulnerability. Luthar SS (red). Cambridge University Press 2003; 243-259.
25. Zimmerman M, Schmeelk-Cone K. A longitudinal analysis of adolescent substance use and school motivation among African American Youth. Journal of Research on Adolescence 2003; 13 (2): 185-210.
26. Zuckerman M. Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking. Cambridge Press, New York 1994.

Tabela 46. Korelacje pomiędzy czynnikami chroniącymi a zachowaniami ryzykownymi: klasy trzecie

Czynniki chroniące	Bójki z kolegami/koleżankami (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Ublżanie nauczycielom (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Skala przemocy	Celowe niszczenie rzeczy w szkole (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Kłopoty z polcją (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Skala wykroczeń	Picie alkoholu (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Palenie papierosów w życiu (przynajmniej 1-3 razy)	Upijanie się (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Biegające palenie papierosów (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	Używanie narkotyków w życiu (przynajmniej 1-2 razy)	Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	Wagary (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)
Monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego wieczorami poza domem	-, 266**	-, 294**	-, 371**	-, 259**	-, 275**	-, 331**	-, 360**	-, 333**	-, 329**	-, 283**	-, 288**	-, 360**	-, 303**
Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków	-, 215**	-, 197**	-, 267**	-, 187**	-, 186**	-, 248**	-, 310**	-, 314**	-, 292**	-, 280**	-, 336**	-, 278**	-, 207**
Subiektywne normy przeciwne piciu alkoholu	-, 064**	-, 129**	-, 142**	-, 106**	-, 110**	-, 162**	-, 407**	-, 238**	-, 268**	-, 183**	-, 126**	-, 209**	-, 145**
Odrabianie lekcji	-, 172**	-, 172**	-, 233**	-, 138**	-, 153**	-, 205**	-, 222**	-, 165**	-, 206**	-, 155**	-, 155**	-, 282**	-, 192**
Pozytywny stosunek do nauczycieli	-, 129**	-, 220**	-, 221**	-, 136**	-, 149**	-, 186**	-, 208**	-, 180**	-, 200**	-, 160**	-, 136**	-, 222**	-, 204**
Pozytywny stosunek do szkoły	-, 131**	-, 164**	-, 202**	-, 122**	-, 122**	-, 153**	-, 155**	-, 130**	-, 153**	-, 122**	-, 123**	-, 221**	-, 210**
Przekonanie, że nauka pomaga w osiągnięciu celów życiowych	-, 124**	-, 160**	-, 197**	-, 112**	-, 118**	-, 157**	-, 131**	-, 130**	-, 137**	-, 120**	-, 121**	-, 215**	-, 170**
Wsparcie emocjonalne mamy	-, 100**	-, 148**	-, 173**	-, 122**	-, 130**	-, 161**	-, 165**	-, 136**	-, 152**	-, 128**	-, 124**	-, 192**	-, 162**
Czas spędzany z mamą	-, 134**	-, 138**	-, 188**	-, 130**	-, 144**	-, 182**	-, 160**	-, 168**	-, 163**	-, 161**	-, 174**	-, 160**	-, 123**
Dobry kontakt z tatą	-, 110**	-, 125**	-, 160**	-, 099**	-, 144**	-, 165**	-, 149**	-, 157**	-, 139**	-, 145**	-, 125**	-, 177**	-, 148**
Czas spędzany z tatą	-, 075**	-, 112**	-, 127**	-, 073**	-, 105**	-, 132**	-, 165**	-, 192**	-, 159**	-, 164**	-, 145**	-, 173**	-, 152**
Rozmowy z rodzicami o wydarzeniach dnia codzienn.	-, 136**	-, 150**	-, 193**	-, 123**	-, 152**	-, 170**	-, 134**	-, 170**	-, 153**	-, 167**	-, 152**	-, 162**	-, 134**
Udział w praktykach i uroczystościach religijnych	-, 041*	-, 062**	-, 091**	-, 061**	-, 078**	-, 103**	-, 136**	-, 136**	-, 186**	-, 137**	-, 149**	-, 196**	-, 157**
Stosunek do wiary (religii)	-, 064**	-, 090**	-, 139**	-, 082**	-, 096**	-, 160**	-, 198**	-, 183**	-, 194**	-, 153**	-, 166**	-, 172**	-, 130**

Tabela 46. cd.

Czynniki chroniące	Czynniki o niejednoznacznym kierunku związku z zachowaniami ryzykownymi												
	Bójki z kolegami/ koleżankami (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Ubiżanie nauczycielom (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Skala przemocy	Celowe niszczenie rzeczy w szkole (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Kłopoty z policią (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Skala wykroczeń	Picie alkoholu (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Patent papierosów w życiu (przynajmniej 1-3 razy)	Upijanie się (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Bieżące patenty papierosów (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	Używanie narkotyków w życiu (przynajmniej 1-2 razy)	Opuśczenie pojedynczych lekcji (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	Wagary (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)
Dodatkowe zajęcia i konstruktywne zainteresowania	-, 076**	-, 059**	-, 079**	-, 025	-, 076**	-, 061**	-, 097**	-, 152**	-, 112**	-, 137**	-, 060**	-, 160**	-, 136**
Kontrola sąsiadów	-, 033	-, 054*	-, 053**	-, 057**	-, 041	-, 074**	-, 132**	-, 119**	-, 126**	-, 118**	-, 115**	-, 093**	-, 057**
Dobre samopoczucie	-, 059**	-, 051**	-, 090**	-, 021	-, 064**	-, 074**	-, 048**	-, 057**	-, 036	-, 041*	-, 036	-, 083**	-, 081**
Dobry kontakt ze starszym rodzeństwem	-, 049	-, 040	-, 072**	-, 059*	-, 061*	-, 075**	-, 015	-, 046	-, 032	-, 029	-, 065*	, 002	-, 067*
Wsparcie przyjaciół	-, 128**	, 005	-, 098**	-, 051**	-, 038**	-, 059**	, 066**	, 064**	, 056**	, 070**	, 012	-, 024*	-, 023*
Indywidualna aktywność sportowa	, 042*	, 026	0,047*	, 056**	, 028	, 065**	, 031	-, 047*	-, 011	-, 064**	-, 004	-, 025	-, 034
Grupowe zajęcia sportowe	, 111**	, 099**	, 111**	, 058**	, 064**	, 056**	, 096**	, 019	, 068**	, 000	, 034*	, 043**	, 043**

*p<0,05, **p<0,01

Tabela 47. Korelacje pomiędzy czynnikami ryzyka a zachowaniami ryzykownymi: klasy trzecie

Czynniki ryzyka	Bójki z kolegami/ koleżankami (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Ublizanie nauczycielem (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Skala przemocy	Celowe miszczenie rzeczy w szkole (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Kłopoty z poligą (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Skala wykroczeń	Picie alkoholu (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Palenie papierosów w życiu (przynajmniej 1-3 razy)	Upijanie się (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Bieżące palenie papierosów (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	Używanie narkotyków w życiu (przynajmniej 1-2 razy)	Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	Wagary (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)
Przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków	,241**	,314**	,371**	,298**	,313**	,369**	,460**	,464**	,479**	,438**	,575**	,368**	,300**
Upijanie się przez znajomych dorosłych z miejsca zamieszkania	,253**	,306**	,364**	,281**	,296**	,341**	,345**	,311**	,370**	,328**	,308**	,312**	,284**
Picie alkoholu przez bliskich kolegów	,229**	,287**	,327**	,247**	,274**	,321**	,505**	,407**	,436**	,382**	,355**	,363**	,297**
Narazanie bezpieczeństwa dla ekscytujących przeżyć	,301**	,253**	,354**	,300**	,328**	,369**	,293**	,259**	,272**	,246**	,284**	,285**	,230**
Przekonania akceptujące przemoc	,405**	,272**	,428**	,315**	,301**	,341**	,260**	,225**	,268**	,220**	,228**	,287**	,226**
Spędzanie czasu poza domem	,168**	,201**	,239**	,147**	,224**	,210**	,321**	,320**	,303**	,315**	,249**	,287**	,252**
Wczesna inicjacja alkoholowa	,132**	,168**	,276**	,181**	,192**	,257**	,684**	,457**	,452**	,329**	,300**	,299**	,193**
Upijanie się przez rodzeństwo	,190**	,224**	,260**	,225**	,204**	,241**	,397**	,341**	,418**	,310**	,255**	,307**	,227**
Konflikty wśród domowników	,120**	,135**	,166**	,134**	,109**	,153**	,104**	,075**	,119**	,077**	,087**	,113**	,104**
Konflikty związane z pićciem alkoholu przez rodziców	,099**	,103**	,120**	,077**	,097**	,104**	,096**	,126**	,116**	,117**	,067**	,134**	,153**
Przemoc fizyczna wśród domowników	,107**	,105**	,132**	,116**	,111**	,130**	,093**	,112**	,067**	,113**	,071**	,113**	,125**
Częste granie w gry komputerowe	,093**	,078**	,123**	,089**	,066**	,089**	,107**	,045**	,056**	,022	,057**	,107**	,118**
Niebezpieczna okolica zamieszkania	,157**	,123**	,188**	,127**	,152**	,152**	,144**	,121**	,140**	,105**	,109**	,130**	,169**
Doświadczenie problemów psychicznych	,003	,080**	,051**	,028	,023	,041*	,073**	,056**	,034	,063**	,037	,044*	,070**
Doświadczenie przemocy w szkole	,023	,019	,090	0,78	,097	0,57	-, 014	-, 078	,016	-, 032	,044	,021	,024

*p<0,05, **p<0,01

Tabela 48. Wyniki regresji logistycznej dla oceny ryzyka zachowań problemowych w klasach I, II i III gimnazjum. Zestawienie ilorazów szans

Czynniki (kategoria ref*)	Klasa	Bójki z kolegami/ koleżankami (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Ublizanie nauczycielem (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Celowe niszczenie rzeczy w szkole (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Kłopoty z policją (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Picie alkoholu (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Palenie papierosów w życiu (przynajmniej 1-3 razy)	Upijanie się (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Bieżące palenie papierosów (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 304 dniach)	Używanie narkotyków w życiu (przynajmniej 1-2 razy)	Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	Wagary (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)
Płeć (kategoria referencyjna - chłopcy)	I	0.17 (0.13-0.22)***	0.92 (0.71-1.19)	0.81 (0.60-1.11)	0.35 (0.24-0.51)***	1.12 (0.89-1.42)	1.05 (0.83-1.33)	1.28 (0.89-1.85)	1.31 (0.86-1.99)	0.38 (0.20-0.74)**	1.03 (0.79-1.36)	1.76 (1.22-2.53)**
	II	0.15 (0.12-0.20)***	0.70 (0.54-0.90)**	0.57 (0.42-0.77)**	0.39 (0.27-0.57)**	1.16 (0.91-1.48)	1.23 (0.97-1.55)	1.36 (1.02-1.82)*	0.94 (0.69-1.29)	0.71 (0.45-1.11)	0.75 (0.60-0.95)*	0.95 (0.72-1.25)
	III	0.26 (0.20-0.35)***	0.77 (0.59-0.99)*	0.61 (0.44-0.85)**	0.67 (0.47-0.96)*	1.27 (0.98-1.66)	1.64 (1.29-2.07)**	1.25 (0.96-1.62)	1.25 (0.96-1.62)	1.63 (1.23-2.14)**	1.21 (0.96-1.53)	1.18 (0.90-1.56)
Rodzina niepełna lub zrekonstruowana	I	0.78 (0.57-1.06)	1.19 (0.88-1.63)	0.67 (0.45-1.01)*	1.39 (0.92-2.09)	1.16 (0.86-1.56)	1.71 (1.28-2.27)**	1.25 (0.82-1.91)	1.38 (0.87-2.17)	2.15 (1.13-4.07)*	0.88 (0.63-1.23)	1.08 (0.72-1.63)
	II	1.34 (0.98-1.82)**	0.97 (0.72-1.30)	0.95 (0.67-1.35)	2.12 (1.47-3.06)**	1.13 (0.84-1.53)	1.38 (1.04-1.82)*	1.16 (0.84-1.61)	1.10 (0.77-1.56)	1.63 (1.01-2.63)*	1.48 (1.14-1.94)**	1.64 (1.21-2.21)**
	III	1.08 (0.78-1.49)	1.07 (0.84-1.36)	0.92 (0.63-1.35)	1.14 (0.77-1.69)	1.70 (1.20-2.43)**	1.64 (1.23-2.18)**	1.47 (1.09-1.98)*	1.45 (1.07-1.96)*	1.66 (1.19-2.48)*	1.24 (0.95-1.64)	1.31 (0.97-1.78)
Wsparcie przyjaciół	I	0.95 (0.75-1.21)	1.53 (1.15-2.04)**	1.06 (0.76-1.46)	1.17 (0.81-1.68)	1.52 (1.17-1.96)**	1.59 (1.21-2.08)**	2.35 (1.53-3.61)**	2.48 (1.51-4.07)**	1.25 (0.66-2.36)	1.17 (0.88-1.57)	1.05 (0.72-1.53)
	II	0.93 (0.71-1.20)	1.39 (1.06-1.82)*	1.02 (0.75-1.40)	1.32 (0.92-1.90)	1.48 (1.14-1.92)**	1.58 (1.23-2.04)**	1.54 (1.13-2.11)**	1.97 (1.39-2.80)**	1.51 (0.94-2.44)	1.10 (0.86-1.40)	0.79 (0.60-1.05)
	III	0.87 (0.66-1.15)	1.35 (1.02-1.78)*	0.82 (0.58-1.14)	1.06 (0.73-1.54)	1.55 (1.16-2.07)**	1.59 (1.23-2.06)**	1.42 (1.06-1.90)*	1.48 (1.09-2.02)*	1.38 (0.90-2.12)	1.03 (0.80-1.33)	0.83 (0.62-1.12)
Negatywny stosunek kolegów/koleżanek do używania narkotyków	I	0.79 (0.59-1.06)	0.91 (0.67-1.24)	0.92 (0.65-1.31)	0.78 (0.53-1.15)	0.88 (0.65-1.19)	0.66 (0.50-0.88)**	0.60 (0.41-0.88)**	0.56 (0.37-0.85)**	0.25 (0.14-0.45)**	0.78 (0.57-1.07)**	0.59 (0.41-0.86)
	II	0.91 (0.69-1.19)	0.86 (0.66-1.17)	0.96 (0.71-1.31)	0.95 (0.67-1.35)	0.75 (0.56-0.99)	0.61 (0.47-0.79)**	0.62 (0.47-0.83)**	0.51 (0.37-0.69)**	0.23 (0.15-0.35)**	0.77 (0.60-0.98)*	0.82 (0.62-1.08)
	III	0.81 (0.62-1.07)	0.87 (0.68-1.13)	0.75 (0.55-1.04)	0.70 (0.50-0.99)*	0.81 (0.59-1.10)	0.66 (0.51-0.85)**	0.72 (0.56-0.94)*	0.62 (0.47-0.80)**	0.31 (0.22-0.45)**	0.90 (0.70-1.14)	0.74 (0.56-0.98)*
Monitorowanie przez rodziców czasu spędzanego wieczorami poza domem	I	0.75 (0.55-1.02)	0.68 (0.50-0.92)*	0.68 (0.48-0.97)*	0.79 (0.53-1.18)	0.72 (0.52-1.00)*	0.55 (0.41-0.75)**	0.82 (0.55-1.24)	0.39 (0.25-0.59)	0.44 (0.23-0.82)*	0.57 (0.42-0.78)**	0.56 (0.38-0.82)**
	II	0.75 (0.56-1.01)	0.86 (0.64-1.15)	1.09 (0.78-1.53)	0.67 (0.47-0.95)*	0.66 (0.47-0.94)	0.46 (0.34-0.61)**	0.58 (0.42-0.80)**	0.76 (0.55-1.06)	0.76 (0.49-1.18)	0.74 (0.56-0.98)*	0.78 (0.57-1.05)
	III	0.73 (0.54-0.98)*	0.69 (0.52-0.92)*	0.59 (0.42-0.83)**	0.59 (0.42-0.85)**	0.45 (0.36-0.81)**	0.71 (0.52-0.96)*	0.74 (0.55-0.99)*	0.78 (0.58-1.05)	0.82 (0.55-1.21)	0.57 (0.43-0.76)**	0.74 (0.55-1.00)*
Wsparcie emocjonalne mamy	I	0.97 (0.70-1.34)	0.86 (0.63-1.18)	0.83 (0.57-1.20)	1.00 (0.65-1.56)	1.35 (0.97-1.88)	0.98 (0.71-1.34)	1.09 (0.70-1.70)	1.25 (0.77-2.04)	0.56 (0.29-1.10)	1.04 (0.75-1.46)	1.01 (0.67-1.53)
	II	1.19 (0.87-1.63)	1.03 (0.76-1.38)	0.81 (0.57-1.13)	0.86 (0.59-1.25)	0.98 (0.72-1.34)	0.93 (0.67-1.23)	0.97 (0.70-1.35)	1.00 (0.70-1.43)	1.28 (0.78-2.09)	0.93 (0.71-1.22)	0.91 (0.67-1.24)
	III	0.90 (0.67-1.23)	0.88 (0.66-1.19)	1.08 (0.75-1.54)	0.89 (0.62-1.30)	1.19 (0.86-1.64)	1.18 (0.90-1.56)	0.93 (0.69-1.24)	0.82 (0.61-1.10)	0.96 (0.65-1.43)	0.91 (0.70-1.14)	0.87 (0.65-1.17)
Dobry kontakt z tatą	I	1.13 (0.89-1.44)	0.63 (0.49-0.81)**	0.90 (0.66-1.22)	0.86 (0.61-1.22)	0.79 (0.62-1.00)	0.81 (0.64-1.03)*	0.66 (0.46-0.94)	0.86 (0.57-1.29)	1.28 (0.69-2.39)	0.61 (0.47-0.80)**	0.77 (0.54-1.08)
	II	0.74 (0.57-0.95)*	0.72 (0.56-0.92)	0.99 (0.73-1.33)	0.66 (0.47-0.93)*	0.86 (0.68-1.10)	0.68 (0.54-0.85)**	0.80 (0.61-1.05)	0.68 (0.50-0.92)*	0.87 (0.56-1.35)	0.65 (0.52-0.82)**	0.78 (0.60-1.01)*
	III	0.88 (0.67-1.15)	0.97 (0.76-1.25)	1.02 (0.74-1.40)	0.76 (0.54-1.08)	0.84 (0.63-1.10)	1.00 (0.79-1.27)	1.09 (0.84-1.41)	1.04 (0.79-1.35)	0.80 (0.56-1.16)	1.09 (0.86-1.37)	0.94 (0.72-1.23)

Tabela 48. cd.

Czynnik (kategoria ref*)	Klasa	Bójki z kolegami/kożankami (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Ublżanie nauczycielom (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Celowe niszczenie rzeczy w szkole (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Kłopoty z policją (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Picie alkoholu (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Palenie papierosów w życiu (przynajmniej 1-3 razy)	Upijanie się (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Bieżące palenie papierosów (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	Używanie narkotyków w życiu (przynajmniej 1-2 razy)	Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	Wagary (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)
Pozytywny stosunek do nauczycieli	I	0.74 (0.57-0.96)*	0.47 (0.36-0.62)***	0.68 (0.49-0.93)*	0.57 (0.40-0.82)**	0.89 (0.68-1.17)	0.74 (0.57-0.96)*	0.76 (0.53-1.10)	0.74 (0.49-1.11)	2.12 (1.10-4.08)*	0.59 (0.45-0.78)**	0.61 (0.43-0.86)**
	II	0.70 (0.54-0.90)**	0.48 (0.38-0.62)***	0.63 (0.47-0.84)**	0.63 (0.45-0.87)**	1.01 (0.79-1.31)	0.76 (0.60-0.96)*	0.78 (0.59-1.03)	0.53 (0.39-0.71)**	0.53 (0.34-0.80)	0.66 (0.53-0.83)	0.65 (0.50-0.85)**
	III	1.15 (0.88-1.50)	0.52 (0.41-0.66)***	1.02 (0.75-1.39)	0.73 (0.52-1.01)	0.71 (0.53-0.93)*	0.70 (0.56-0.89)**	0.80 (0.62-1.02)	0.85 (0.66-1.09)	1.18 (0.82-1.69)	0.84 (0.67-1.05)	0.67 (0.52-0.87)**
Kontrola sąsiadów	I	0.84 (0.68-1.04)	0.80 (0.63-1.02)	0.78 (0.58-1.04)	1.04 (0.74-1.45)	0.73 (0.59-0.91)**	0.80 (0.64-1.00)*	0.94 (0.67-1.32)	0.66 (0.44-0.98)*	0.59 (0.31-1.12)	0.89 (0.69-1.15)	1.01 (0.73-1.41)
	II	1.07 (0.83-1.37)	0.86 (0.67-1.10)	0.79 (0.58-1.07)	0.79 (0.55-1.12)	0.91 (0.72-1.14)	0.77 (0.62-0.97)*	0.84 (0.63-1.12)	0.82 (0.60-1.13)	0.97 (0.61-1.53)	0.94 (0.75-1.18)	0.94 (0.72-1.22)
	III	1.12 (0.84-1.49)	0.80 (0.61-1.06)	0.96 (0.67-1.38)	1.26 (0.86-1.83)	1.00 (0.77-1.30)	0.90 (0.71-1.14)	0.87 (0.66-1.14)	0.75 (0.56-1.01)*	0.72 (0.46-1.13)	0.95 (0.75-1.21)	1.23 (0.92-1.64)
Udział w praktykach i uroczystościach religijnych	I	0.81 (0.61-1.06)	0.86 (0.64-1.15)	0.71 (0.51-1.00)*	0.51 (0.36-0.73)***	0.88 (0.66-1.16)	0.80 (0.61-1.06)	0.62 (0.42-0.90)*	0.42 (0.28-0.62)***	0.60 (0.33-1.10)	0.61 (0.46-0.82)**	0.45 (0.32-0.65)***
	II	0.85 (0.64-1.12)	1.05 (0.76-1.32)	0.99 (0.72-1.36)	0.68 (0.48-0.96)*	1.16 (0.87-1.53)	0.97 (0.75-1.26)	0.66 (0.49-0.89)**	0.83 (0.61-1.15)	0.60 (0.39-0.92)	0.63 (0.50-0.81)**	0.62 (0.47-0.81)**
	III	1.14 (0.84-1.53)	1.01 (0.77-1.33)	1.01 (0.72-1.42)	0.91 (0.63-1.30)	1.24 (0.91-1.69)	0.91 (0.69-1.19)	0.70 (0.53-0.92)*	0.81 (0.61-1.08)	0.74 (0.51-1.07)	0.64 (0.49-0.83)**	0.63 (0.47-0.83)**
Dodatkowe zajęcia i konstruktywne zainteresowania	I	1.06 (0.84-1.33)	1.20 (0.93-1.55)	1.29 (0.95-1.76)	0.70 (0.48-1.03)	0.79 (0.63-1.00)*	0.62 (0.49-0.79)**	0.59 (0.40-0.87)**	0.53 (0.34-0.85)**	1.07 (0.57-2.04)	0.83 (0.63-1.09)	0.56 (0.38-0.83)**
	II	0.90 (0.68-1.18)	1.06 (0.82-1.38)	1.01 (0.73-1.39)	0.69 (0.46-1.02)	0.89 (0.70-1.14)	0.73 (0.58-0.93)*	1.00 (0.74-1.34)	0.71 (0.50-1.01)*	1.59 (0.98-2.56)	0.80 (0.63-1.02)	0.54 (0.40-0.73)***
	III	0.95 (0.73-1.23)	1.07 (0.84-1.36)	0.97 (0.71-1.32)	1.02 (0.73-1.43)	0.88 (0.69-1.13)	0.64 (0.51-0.79)**	0.88 (0.69-1.11)	0.72 (0.56-0.93)*	0.97 (0.68-1.40)	0.73 (0.59-0.91)**	0.69 (0.53-0.89)**
Brak pytania												
Udział w grupowych zajęciach sportowych	I											
	II	1.33 (1.05-1.69)*	1.45 (1.15-1.83)**	1.13 (0.85-1.49)	1.12 (0.81-1.53)	1.47 (1.18-1.85)**	1.11 (0.90-1.38)	1.31 (1.00-1.70)*	0.72 (0.54-0.96)*	1.06 (0.70-1.60)	1.14 (0.93-1.42)	1.56 (1.21-2.01)**
	III	1.35 (1.04-1.73)*	1.38 (1.09-1.75)**	1.05 (0.77-1.42)	1.37 (0.98-1.90)	1.43 (1.11-1.84)**	1.15 (0.93-1.43)	1.13 (0.89-1.43)	1.04 (0.81-1.34)	1.15 (0.80-1.63)	1.13 (0.91-1.40)	1.17 (0.91-1.51)
Subiektywne przynajmniej 1 raz w ostatnim roku	I	0.71 (0.56-0.90)**	0.68 (0.53-0.88)**	0.66 (0.49-0.90)**	0.75 (0.52-1.07)	0.13 (0.11-0.17)**	0.48 (0.38-0.61)**	0.22 (0.16-0.32)***	0.58 (0.38-0.87)**	0.85 (0.45-1.59)	0.60 (0.46-0.79)**	0.78 (0.55-1.11)
	II	0.84 (0.65-1.09)	0.55 (0.43-0.71)**	0.64 (0.46-0.87)**	0.82 (0.57-1.18)	0.17 (0.14-0.21)**	0.49 (0.39-0.61)**	0.32 (0.24-0.44)***	0.49 (0.36-0.69)**	0.49 (0.29-0.84)**	0.57 (0.46-0.72)**	0.76 (0.58-1.00)*
	III	0.90 (0.67-1.20)	0.62 (0.47-0.82)**	0.53 (0.36-0.78)**	0.65 (0.43-0.98)*	0.18 (0.14-0.23)**	0.43 (0.34-0.54)**	0.37 (0.28-0.49)***	0.48 (0.36-0.65)**	0.71 (0.45-1.10)	0.56 (0.44-0.71)**	0.67 (0.50-0.91)**
Przebywanie w środowisku młodzież, w którym używano się narkotyków	I	1.61 (1.18-2.18)**	1.96 (1.46-2.65)***	2.32 (1.67-3.24)***	2.33 (1.59-3.39)***	2.01 (1.47-2.77)**	2.48 (1.86-3.31)**	2.78 (1.93-4.01)**	2.33 (1.54-3.53)***	13.22 (7.01-24.93)***	2.03 (1.50-2.75)***	1.30 (0.88-1.93)
	II	1.50 (1.12-2.01)**	1.81 (1.39-2.37)***	1.93 (1.41-2.63)***	2.01 (1.42-2.85)***	2.13 (1.53-2.97)**	2.09 (1.59-2.74)**	2.14 (1.61-2.85)***	2.43 (1.79-3.29)**	7.98 (5.11-12.47)***	1.15 (0.89-1.50)***	1.28 (0.95-1.72)
	III	1.67 (1.25-2.23)**	1.98 (1.53-2.57)***	2.14 (1.54-2.98)***	2.05 (1.43-2.93)***	2.95 (2.07-4.20)**	2.60 (2.00-3.38)**	3.42 (2.65-4.42)***	2.99 (2.30-3.89)**	14.39 (9.29-22.28)***	2.11 (1.65-2.69)***	1.86 (1.41-2.45)***

Tabela 48. cd.

Czynnik (kategoria ref*)	Klasa	Bojki z kolegami/koleżankami (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Ublżanie nauczycielom (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Celowe niszczenie rzeczy w szkole (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Kłopoty z policją (przynajmniej 1 raz w ostatnim roku)	Picie alkoholu (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Palenie papierosów w życiu (przynajmniej 1-3 razy)	Upijanie się (przynajmniej 1-2 razy w ostatnim roku)	Bieżące palenie papierosów (przynajmniej 1 papieros w ostatnich 30 dniach)	Używanie narkotyków w życiu (przynajmniej 1-2 razy)	Opuszczanie pojedynczych lekcji (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	Wągary (przynajmniej 1-2 razy w ostatnich 4 tygodniach)	
Konflikty wśród domowników	I	1.22 (0.96-1.55)	1.44 (1.12-1.86)**	1.32 (0.97-1.78)	1.40 (0.99-2.00)	1.01 (0.79-1.28)	1.33 (1.04-1.68)*	0.80 (0.55-1.15)	1.11 (0.74-1.67)	0.81 (0.43-1.52)	1.29 (0.99-1.69)	1.27 (0.90-1.79)	
	II	1.52 (1.18-1.97)	1.16 (0.91-1.49)	1.40 (1.05-1.88)*	1.35 (0.97-1.89)	1.17 (0.91-1.51)	1.05 (0.83-1.33)	1.36 (1.03-1.79)*	1.05 (0.77-1.43)	1.10 (0.71-1.68)	1.19 (0.95-1.50)	0.93 (0.70-1.21)	
	III	1.46 (1.11-1.93)**	1.10 (0.86-1.42)	1.34 (0.97-1.84)	1.09 (0.77-1.54)	0.92 (0.69-1.22)	0.70 (0.55-0.89)**	1.01 (0.77-1.30)	0.79 (0.58-1.01)	0.72 (0.50-1.05)	0.98 (0.77-1.25)	0.82 (0.62-1.08)	
Konflikty związane z piciem alkoholu przez rodziców	I	0.95 (0.69-1.31)	0.85 (0.61-1.18)	1.53 (1.06-2.20)*	0.86 (0.55-1.35)	1.19 (0.87-1.62)	1.38 (1.02-1.87)*	1.37 (0.89-2.11)	1.32 (0.82-2.12)	1.64 (0.82-3.26)	1.10 (0.78-1.53)	1.38 (0.92-2.05)	
	II	1.00 (0.70-1.41)	1.09 (0.78-1.52)	1.13 (0.77-1.65)	1.04 (0.68-1.58)	1.13 (0.80-1.62)	1.51 (1.09-2.09)*	1.09 (0.75-1.59)	1.20 (0.81-1.77)	1.27 (0.75-2.15)	1.00 (0.73-1.36)	1.22 (0.87-1.72)	
	III	1.23 (0.86-1.75)	1.21 (0.87-1.67)	1.06 (0.71-1.59)	1.05 (0.69-1.61)	1.13 (0.75-1.69)	1.43 (1.02-2.01)*	1.42 (1.01-2.00)*	1.37 (0.97-1.94)	0.99 (0.63-1.56)	1.47 (1.07-2.02)*	1.90 (1.37-2.64)**	
Upijanie się przez znanych dorosłych z miejsca zamieszkania	I	1.21 (0.75-1.93)	2.05 (1.31-3.21)**	1.69 (1.04-2.74)*	1.00 (0.57-1.75)	1.67 (1.01-2.74)*	2.21 (1.38-3.52)**	4.49 (2.67-7.55)**	4.05 (2.37-6.93)**	2.24 (1.06-4.77)*	1.02 (0.63-1.64)	1.52 (0.89-2.60)	
	II	2.01 (1.32-3.04)	1.77 (1.20-2.61)**	1.57 (1.03-2.39)	1.72 (1.10-2.69)*	1.09 (0.65-1.82)	1.58 (1.01-2.46)*	2.60 (1.68-4.03)**	1.33 (0.86-2.06)	1.73 (1.02-2.94)*	2.01 (1.35-2.99)**	2.46 (1.65-3.66)**	
	III	1.70 (1.17-2.46)**	1.58 (1.11-2.24)*	1.89 (1.28-2.79)**	2.08 (1.40-3.10)**	0.90 (0.54-1.52)	1.64 (1.08-2.50)*	2.14 (1.44-3.20)**	1.58 (1.08-2.30)*	2.08 (1.33-3.27)**	1.32 (0.90-1.93)	2.17 (1.52-3.09)**	
Przekonania akceptujące przemoc	I	2.79 (1.86-4.20)***	1.35 (0.91-2.00)	1.91 (1.26-2.91)**	1.50 (0.95-2.38)	0.76 (0.49-1.17)	0.94 (0.62-1.41)	0.94 (0.56-1.56)	1.79 (1.06-3.04)*	0.48 (0.20-1.13)	1.15 (0.76-1.74)	1.44 (0.88-2.35)	
	II	1.68 (1.18-2.39)**	1.12 (0.79-1.59)	1.44 (0.99-2.10)*	1.23 (0.82-1.85)	1.19 (0.76-1.87)	0.91 (0.62-1.34)	0.83 (0.55-1.25)	0.63 (0.41-0.96)	1.02 (0.61-1.70)	1.25 (0.89-1.77)	1.01 (0.69-1.46)	
	III	2.79 (1.95-4.00)**	1.75 (1.22-2.51)**	2.22 (1.51-3.28)**	2.44 (1.63-3.67)**	1.16 (0.69-1.95)	1.08 (0.72-1.61)	1.91 (1.28-2.84)**	1.71 (1.16-2.51)**	1.12 (0.68-1.86)	1.80 (1.23-2.64)**	1.04 (0.71-1.45)	
Narażanie swojego bezpieczeństwa dla eksperymentujących przeżyć	I	3.07 (2.33-4.04)***	2.17 (1.64-2.88)**	2.88 (2.10-3.95)***	2.66 (1.86-3.81)**	2.65 (1.96-3.58)**	2.53 (1.93-3.33)**	3.51 (2.44-5.04)**	2.12 (1.38-3.24)**	2.55 (1.37-4.75)**	2.01 (1.50-2.70)**	2.16 (1.48-3.15)**	
	II	1.92 (1.46-2.52)**	1.66 (1.27-2.17)**	2.15 (1.58-2.92)**	3.11 (2.22-4.35)**	2.29 (1.67-3.16)**	2.13 (1.63-2.78)**	2.26 (1.69-3.04)**	2.31 (1.69-3.17)**	1.79 (1.16-2.75)**	1.46 (1.13-1.88)**	1.63 (1.22-2.17)**	
	III	1.55 (1.17-2.06)**	1.37 (1.05-1.79)*	2.10 (1.53-2.88)**	2.33 (1.67-3.26)**	1.49 (1.03-2.17)*	2.14 (1.60-2.86)**	1.48 (1.12-1.96)**	1.84 (1.39-2.44)**	1.46 (1.02-2.10)*	2.22 (1.70-2.90)**	1.78 (1.34-2.35)**	
Wczesny wiek inicjacji alkoholowej	I	1.49 (1.03-2.14)*	1.33 (0.92-1.91)	1.02 (0.67-1.56)	1.66 (1.07-2.57)*	4.86 (3.09-7.65)**	1.67 (1.17-2.38)**	1.64 (1.07-2.53)*	0.72 (0.41-1.27)	1.06 (0.50-2.24)	1.16 (0.79-1.70)	0.89 (0.54-1.46)	
	II	1.38 (0.99-1.93)*	1.30 (0.95-1.78)	1.48 (1.05-2.09)*	1.36 (0.92-2.00)	5.95 (3.60-9.84)**	1.71 (1.24-2.36)**	1.75 (1.25-2.45)**	1.06 (0.74-1.52)	1.10 (0.69-1.78)	1.13 (0.84-1.53)	1.32 (0.95-1.84)	
	III	1.13 (0.83-1.54)	1.36 (1.03-1.80)*	1.09 (0.77-1.54)	0.98 (0.68-1.43)	5.67 (3.28-9.80)**	1.89 (1.38-2.57)**	1.76 (1.30-2.37)**	1.33 (0.99-1.79)*	1.55 (1.06-2.27)*	1.41 (1.07-1.87)*	1.00 (0.73-1.35)	
Doświadczenie problemów psychicznych	I	0.92 (0.66-1.28)	1.34 (0.96-1.87)	1.17 (0.79-1.74)	1.16 (0.73-1.83)	1.14 (0.81-1.59)	1.08 (0.77-1.50)	0.98 (0.61-1.57)	1.07 (0.64-1.80)	2.16 (1.08-4.29)*	1.05 (0.73-1.50)	1.11 (0.71-1.71)	
	II	1.10 (0.80-1.53)	1.12 (0.83-1.52)	0.91 (0.63-1.31)	0.78 (0.51-1.19)	1.21 (0.88-1.67)	0.83 (0.62-1.11)	0.91 (0.65-1.28)	0.99 (0.68-1.42)	1.14 (0.70-1.87)	1.06 (0.80-1.40)	1.33 (0.97-1.83)	
	III	1.08 (0.77-1.51)	1.31 (0.98-1.76)	1.02 (0.69-1.47)	1.14 (0.77-1.71)	0.70 (0.50-0.98)*	0.84 (0.63-1.12)	0.91 (0.67-1.24)	1.14 (0.83-1.56)	1.58 (1.03-2.41)*	0.88 (0.66-1.17)	1.04 (0.71-1.52)	
Częste spędzanie czasu poza domem	I	Brak pytania											
	II	1.40 (1.09-1.81)*	1.47 (1.15-1.87)**	1.35 (1.01-1.81)*	2.62 (1.89-3.62)**	1.87 (1.46-2.40)**	1.81 (1.44-2.26)**	2.28 (1.76-2.96)**	3.02 (2.26-4.03)**	2.23 (1.46-3.42)**	1.80 (1.44-2.24)**	2.46 (1.91-3.17)**	
	III	1.33 (1.02-1.72)*	1.19 (0.94-1.51)	1.20 (0.88-1.63)	2.62 (1.89-3.62)**	1.38 (1.05-1.81)*	1.67 (1.33-2.09)**	1.64 (1.29-2.08)**	1.99 (1.55-2.54)**	2.05 (1.45-2.91)**	1.88 (1.51-2.33)**	1.74 (1.35-2.24)**	

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

* Kategoriami referencyjnymi dla zmiennych objaśniających jest brak lub przeciwna strona danego czynnika, np. kategorią referencyjną dla czynnika „Przebywanie w środowisku młodzieży, w którym używało się narkotyków” jest „Brak tego typu doświadczeń, czyli nieprzebywanie w środowisku młodzieży używającej narkotyków”. Patrz „przyjęte wskaźniki” tabele 6-12, str. 22-27.